

Peter Vodopivec

Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)*

I.

Pojem politične kulture se v strokovni – zgodovinopisni in politološki – literaturi uporablja v zelo različnih in celo nasprotujočih pomenih, zato ga je treba vedno znova opredeliti. V politološko literaturo sta ga, kot je znano, leta 1963 vpeljala Gabriel Almond in Sidney Verba s knjigo *The Civic Culture*, ki je bila zasnovana na empiričnih podatkih, zbranih s pomočjo javnomnenjskih anket¹. Avtorja sta svoje delo tako utemeljila na informacijah o predstavah, ki so jih imeli anketirani posamezniki o politiki, političnih ustanovah in osnovnih političnih vrednotah. Te predstave in vrednote, ki naj bi jih z anketiranci delila večina prebivalstva, so po njunem mnenju tvorile politično kulturo konkretne države ali nacije. Knjiga Almonda in Verbe je vzbudila veliko pozornosti, pa tudi kritične pomisleke. Prvi je bil – kot je prepričljivo opozorila Alina Mungiu Pippidi – že ta, da se javno mnenje pri številnih, zelo pomembnih političnih vprašanjih naglo in stalno spreminja, drugi pa, da je mnogo ključnih političnih vprašanj, o katerih javnost nima jasnega in nedeljenega mnenja². Na javnomnenjskih anketah utemeljena metoda raziskovanja politične kulture prebivalstva državne ali narodne skupnosti naj bi bila v tej luči problematična. S stališča zgodovine pa je metoda Almonda in Verbe seveda težko uporabna tudi, ker za nazaj ni mogoče opravljati javnomnenjskih anket, čeprav je res, da se z raziskovanjem javnega mnenja v preteklosti že nekaj časa ukvarjajo tudi zgodovinarji³.

Zgodovinarju je zato bližje opredelitev politične kulture, za katero se je v svoji knjigi o avstrijskem 20. stoletju, zavzel Ernst Hanisch. Po Hanischu označuje pojem politične kulture »splet usmeritev, razpoloženj in odnosov do političnih procesov in struktur«. Sestavni del politične kulture so tako tudi s posredovanjem tradicije prevzeti in s političnimi simboli podprti »vedenjski obrazci«. Politična kultura je potemtakem »politično relevantna podoba, ki jo imajo o svetu prebivalstvo, velike socialne skupine in funkcionalne elite«. Analitična

* Razprava je nastala v okviru češko-poljskega projekta *Politična kultura v Srednji Evropi* v evropskem in svetovnem kontekstu. Projekt je bil 7. julija 2005 predstavljen na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Sydneyu. Projekt sta vodila s poljske strani dr. Stanislaw Bylina iz poljske akademije znanosti v Varšavi in s češke strani prof. dr. Jaroslav Panek iz Karlove univerze v Pragi.

¹ Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in five Nations*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1963.

² Alina Mungiu Pippidi, *Romanian Political Culture*, *Romanian Journal of Political Science*, Spring 2003.

³ Komentator okrogle mize na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Sydneyu profesor W. W. Hagen z univerze California Davis v ZDA je slovenskega referenta opomnil, da se tudi zgodovinarji že dolgo ukvarjajo z raziskovanjem javnega mnenja in zato zadržki zgodovinarjev do knjige Almonda in Verbe niso upravičeni. To je seveda le deloma točno, saj se knjiga Almonda in Verbe opira na javnomnenjske ankete, zgodovinarske raziskave javnega mnenja v preteklosti pa lahko le izjemoma odgovorijo na tako natančno zastavljena vprašanja kot jih zastavljajo sodobne raziskave javnega mnenja. Gl. William W. Hagen, *Comment on ICHS Special Theme No. 2: Political Culture in Central Europe in the European and Global Context*, www.cishsydney2005.org/images/william%20hagen%20st2.rtf

kategorija »politična kultura« je »vrednostno nevtralna« in odprta, piše avtor knjige *Dolga senca države*⁴.

Hanisch ugotavlja, da mora v globino segajoča zgodovinska analiza, ki si prizadeva prepoznati »tradicije« avstrijske (in srednjeevropske) politične kulture, poseči vsaj dve do tri stoletja nazaj v preteklost – tj. v obdobje baroka in jožefinizma. Avstrija se je v začetku moderne dobe državno oblikovala v »križarskem pohodu« proti zunanjemu nasprotniku – Osmanskemu carstvu in notranjemu sovražniku – protestantizmu, rezultat takšnega procesa državnega oblikovanja pa je bila tesna zveza absolutne monarhije, vojske, birokracije in cerkve. Protireformacija, ki sta jo usmerjala država in cerkev, je bila – kot slikovito pravi Hanisch – brutalno pranje možgan in discipliniranje prebivalstva, njena dolgoročna posledica pa je bil globok prepad med javnim in privatnim. Če so privatno ljudje še ravnali nekonformistično, so se javno obnašali vedno bolj konformistično, strah pred neizprosno božjo voljo pa je sproščal napadalnost proti nedvoumno opredeljenim sovražnikom: vsem vrstam odpadnikov, Judom in Turkom. Katoliška reforma je bila v tej luči smiselno dopolnilo protireformacije, saj je disciplinirala in uniformirala ljudsko pobožnost, hkrati pa jo je bogato nadgradila »z mnogoplastnim repertoarjem obredov in praznovanj«.

Toda »zgodovinske tradicije« avstrijske politične kulture (in politične kulture narodov, ki so do leta 1918 živeli v Habsburški monarhiji), ne segajo le v obdobje baroka, temveč tudi v čas razsvetljenstva in jožefinizma. Poleg baročne je obstajala še druga – »razsvetljenska, trezna in stvarna Avstrija«, pravi Hanisch. Avstrija (Habsburška monarhija) je v času reformnega absolutizma doživela pomemben napredek, cilj reform pa je bilo oblikovanje »poenotene zveze podložnikov« in ne skupnosti »svobodnih državljanov«. »Modernizacija od zgoraj« je na ta način utrdila položaj in moč birokracije, ki s svojimi ukrepi ni posegala le na javno področje, temveč tudi v privatno življenje podložnikov⁵. To je občasno vzbujalo odpore (posebej med kmečkim prebivalstvom), kar pa na reformno politiko ni imelo večjega vpliva. Reforme so sicer prispevale k »dvigu življenjskih možnosti«, vendar jih izbojevali niso podložniki, oblikovala in uveljavljala sta jih državni vrh in birokracija. Habsburška reformna politika je bila v tej luči vzorčni primer »državno vodene modernizacije«. Med najpomembnejšimi sredstvi, ki se jih je državni vrh posluževal pri spodbujanju in usmerjanju sprememb, sta bila – kot opozarja ameriški zgodovinar James Shedel – pravni red in ideja na pravo utemeljene države (Rechtsstaat). Nekaterim svojim reformam se je odpovedal že Jožef sam, druge so preklicali njegovi nasledniki, toda zapuščina jožefinizma »s habsburško dinastično državo kot Rechtsstaat« je ostala. Jožefinski duh na pravo utemeljene države, odgovorne za urejen družbeni red, je utelešala tudi po-jožefinska birokracija, racionalna podoba vladarja, ki je v isti sapi nadrejen in podrejen zakonu pa je bila sestavni del ponotranjene samopodobe Habsburžanov – vključno s Francom Jožefom – še vse 19. stoletje⁶.

Monarhija je na ta način na osnovi jožefinske zapuščine tudi v 19. stoletju odločilno posegala v proces gospodarskega, družbenega in kulturnega spreminjanja. Od konca 18. stoletja do leta 1914 je, kot ugotavlja Shedel, s posrednimi in neposrednimi spodbudami vplivala na gospodarski razvoj, na vzpon meščanstva, na kulturne spremembe in »ironično – celo na zgodnjo rast nacionalne zavesti«. Z zgledom »vladavine prava« kot virom pozivnih družbenih sprememb in okvirom, v katerem so se te spremembe dogajale, je oblikovala »intelektualne

⁴ Ernst Hanisch, *Der Lange Schatten des Staates, Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890–1990* (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreuter, Wien 1994, str. 23.

⁵ Vse E. Hanisch, nav. delo, str. 24–29.

⁶ James Shedel, *Fin de siècle or Jahrhundertwende, The Question of an Austrian Sonderweg, Rethinking Vienna 1900* (ed. by Steven Beller), Berghan Books, New York-Oxford 2001, str. 90–92.

temelje avstrijskemu liberalizmu«. Pripravljenost habsburškega državnega in dinastičnega vrha na reforme je imela seveda vse od začetka strogo določene meje, saj so tako na dvoru kot v vladajočih elitah na spreminjanje pristajali le toliko, kolikor to ni ogrožalo njihovega lastnega obstoja in tradicionalnih temeljev (legitimnosti) dinastije. Za dinastijo je bil racionalistični in legalistični duh razsvetljenstva nov in pomemben vir zakonitosti, ki je prispeval h krepitvi njene legitimnosti, utemeljene v božjem in tradicionalnem pravu, vladavina prava pa je bila »nepogrešljivo orodje« pri upravljanju monarhije. Prav kombinacija modernega in tradicionalnega je bila po Shedelu ena bistvenih značilnosti avstrijske »Rechtsstaat«⁷.

V času Jožefovih naslednikov cesarjev Franca in Ferdinanda, ki sta se držala načela »Liegen lassen ist die beste Erledigung«, sta dinastični in državni vrh močno omejila državno podporo modernizacijskim procesom, pomanjkanje aktivnejše »jožefinske spodbude« pa naj bi bilo tudi eden vzrokov za revolucijo leta 1848. Po letu 1848 – v času neoabsolutizma – sta se zato – vlada in pod njenim vplivom dvor vrnila k jožefinskim predstavam in se znova opredelila za politiko državno vodene modernizacije (v gospodarstvu in izobraževanju), desetletje pozneje pa sta morala zaradi finančnih težav, vojaških porazov in nasprotovanja liberalnega meščanstva pristati še na ustavne koncesije⁸. Toda tudi ustavna reforma leta 1867, ki je v liberalnem duhu utrjevala parlamentarni sistem zahodne polovice monarhije in jamčila spoštovanje posameznikovih pravic, je bila z ohranjanjem velikih monarhovih pristojnosti le kompromis. Liberalci, ki so leta 1867 sooblikovali ustavne zakone, države niso želeli oslabiliti, temveč so si prizadevali okrepiti njene pravne temelje, pravi Helmut Rumpler. Nemško meščanstvo, ki je podpiralo decembrsko ustavo, je resda odslovilo birokracijo neoabsolutistične dobe, vendar je v isti sapi ohranjalo njene politične ideale. Decembrska ustava v Cislajtaniji v tem smislu ni utemeljila »ustavne države«, temveč je še utrdila Rechtsstaat ali bolje: »pravno urejeno izvajanje državne oblasti«⁹.

Kompromisna narava Decembrske ustave pa je bila le eden vzrokov za politične težave zahodne polovice monarhije v zadnjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja. Drugi, nič manjši problem sta bila nacionalno neuravnotežena, nemško govorečemu prebivalstvu izrazito naklonjena volilna geometrija ter na preglasovanju in večinskem načelu utemeljen parlamentarni sistem. Ta v večnarodni sestavi in s poslanci, ki so bili v prvi vrsti zastopniki narodov in šele nato pripadniki idejnopolitičnih gibanj in grupacij, preprosto ni mogel učinkovito delovati¹⁰. Toda v isti sapi so državnozbornski poslanci in stranke tudi v obdobju političnih kriz po letu 1897, ko parlament zaradi obstrukcije nemških nacionalistov in Mladočehov ni zasedal, pristajali na delovanje Rechtsstaat. V tem smislu so ne le podpirali uradniška ministrstva, temveč vladi in cesarju tudi precej radodarno dopuščali, da sta uporabljala 14. člen ustavnih zakonov iz leta 1867, ki jima je omogočal, da sta v času, ko se parlament ni sestajal, sama izdajala »zasilne odredbe«. Državni zbor je večino »odredb«, izdanih na osnovi člena 14, pozneje brez posebnega odpora potrdil, kar po mnenju Jamesa Shedela jasno kaže na visoko stopnjo soglasja o legitimnosti cesarjeve oblasti¹¹.

Shedel prepričljivo ugotavlja, da je bil Ausgleich z Ogrsko leta 1867 neke vrste dopolnilo k Rechtsstaat, saj je bil z oblikovanjem kvazi-federalne dualistične zveze posodobitev racionalne avtoritete države, hkrati pa je ohranjal in celo krepil vlogo cesarja in dinastije. Pri tem

⁷ Prav tam, str. 92.

⁸ Prav tam, str. 94–95.

⁹ Helmut Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914 (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreiter, Wien 1997, str. 417.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ J. Shedel, nav. delo, str. 97.

je utemeljil ustavno Rechtsstaat za Ogrsko. Toda medtem ko je to lahko za krajši čas pomirilo Madžare, je še povečalo nezadovoljstvo in narodnopolitične ambicije pri nemadžarskih in nenemških narodih. Enostranski nemško-ogrski sporazum je na Češkem sprožil množično ljudsko gibanje, ki je podprlo zahteve čeških voditeljev po spoštovanju češkega zgodovinskega prava in oblikovanju novega, s splošno volilno pravico voljenega deželnega zbora, ki bi pripravil ustavo češkega kraljestva in Čehom zagotovil »samostojnost in svobodo«, kot so ju imeli Madžari¹². Slovenci so z nacionalno mobilizacijo kmečkega prebivalstva na deželnih volitvah januarja 1867 prvič dobili večino v deželnem zboru na Kranjskem. Politika slovenskih konservativcev, ki so v državnem zboru glasovali za dualizem je bila deležna ostre kritike liberalnih »mlado-Slovencev«, ki so konec šestdesetih let po češkem zgledu prirejali množična javna zborovanja in se zavzemali ne le za narodno in jezikovno enakopravnost, temveč tudi federalno preobrazbo Habsburške monarhije ter združitve slovenskega »etničnega ozemlja« v avtonomno Zedinjeno Slovenijo. V okviru Ogrske je imela poseben položaj Hrvaška, kjer so privrženci hrvaške unije z Ogrsko leta 1868 pristali na hrvaško-ogrski sporazum, ki je banski Hrvaški dopuščal omejeno obliko politične in kulturne avtonomije. V sedemdesetih letih se je s hrvaško-ogrskim sporazumom sprijaznila tudi dotlej avstroslavistično in federalistično usmerjena hrvaška Narodna stranka. Vodilno vlogo v hrvaškem narodnem gibanju je tako prevzela Stranka prava, ki se je sprva zavzemala za polno hrvaško državno samostojnost, postopoma pa je omilila svojo retoriko in se opredelila za povečano samostojnost Hrvaške v okviru dualistične monarhije¹³.

Že ti trije primeri nazorno kažejo, kako različen je bil položaj posameznih narodov monarhije in kako raznolike so bile težnje njihovih nacionalnih gibanj. Na usmeritev in dinamiko zadnjih je poleg zgodovinskih tradicij ter splošnih kulturnih in družbenih razmer pomembno vplivala tudi socialna sestava in moč njihovih političnih elit. Toda naj so bile razlike še tolikšne, narodi Habsburške monarhije so od konca 18. stoletja in v 19. stoletju izoblikovali podoben sistem gledanj in vrednot, v katerem sta imela jezik in kulturna ustvarjalnost osrednje mesto kot konstitutivna dejavnika narodne samopodreditve. Nacionalna gibanja so hkrati od začetka ustavne dobe povsod širila socialno osnovo in radikalizirala politične cilje, (čeprav ta proces ni bil premočrten in je potekal s ponekod večjimi, drugod manjšimi zastoji, kompromisi in prilagajaji), nacionalno opredeljevanje in razmejevanje pa je postalo neločljivi sestavni del političnega življenja. Ob koncu 19. stoletja je kljub rastočemu političnemu ugledu socialne demokracije in krščanskih socialcev velika večina prebivalstva Cislajtanije podpirala narodno opredeljene stranke. Pričakovanja avstrijskega državnega vrha, da bosta razširitev volilne pravice in uvedba splošne kurije pri volitvah v državni zbor ublažila nacionalne napetosti in olajšala delo parlamenta, so se leta 1897 izkazala za neutemeljena, saj so volitve jasno razkrile, da so imela nacionalna gibanja in stranke množično podporo prebivalstva. Na volitvah desetletje pozneje, po uvedbi splošne (moške) volilne pravice za državni zbor, so sicer liberalne in radikalnejše nacionalne grupacije doživele poraz, zmagovalci pa so – kot edina vsedržavna, vendar tudi ta na nacionalne organizacije razdeljena stranka – postali socialni demokrati. Toda nacionalni odnosi v parlamentu in po deželah se niso izboljšali, kar so znova pokazale državnozbornske volitve leta 1911, ki so oslabile provladni poslanski blok in še poglobile nacionalne delitve v poslanski zbornici¹⁴.

¹² Oto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*, Band I, Böhlau Verlag, Wien 1994, str. 329 in naprej.

¹³ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb 2002, str. 116–117.

¹⁴ Helmut Rumpler, *Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914*, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band VII, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000, str. 872–894.

Kot pravi Jiří Kořalka se je avstrijska država do začetka 20. stoletja v večji ali manjši meri odtujila vsem v »njej živečim ljudstvom in narodom«. Njeno prebivalstvo je bilo razdeljeno na socialno in kulturno oblikovane narode, ki so imeli vsak svoj jezik, svoje časopisje, društva, stranke ter gospodarske organizacije in kulturne ustanove (ponekod, npr. pri Čehih pa tudi zastopstva v mednarodnih združenjih), niso pa – z izjemo Madžarov – imeli zagotovljenega samostojnejšega državno-pravnega statusa¹⁵. Kljub nezadovoljstvu, ki ga je povzročalo takšno stanje, so pred prvo svetovno vojno le redke, manjše in radikalne narodno-politične skupine težile k polni samostojnosti svojih narodov in k rušenju monarhije. Velika večina narodnopolitičnih elit in strank je računala z nadaljnjim obstojem Habsburškega cesarstva in njegovo potencialno preobrazbo. Protislovje med razvitostjo nacionalnih družb in njihovim državnopravnim nepriznavanjem je na ta način ustvarjalo vtis o nepremostljivem nasprotju med narodnim in državnim. Domoljubna čustva, ki so jih pred prvo svetovno vojno in po njenem izbruhu v odnosu do monarhije izražali pripadniki habsburških narodov v tem smislu niso temeljila v njihovi navezanosti na državo, temveč v njihovi lojalnosti do dinastije in vladarja. Cesar je bil, kot to imenuje George V. Strong, povezovalna »politična ikona« in za mnoge sta bila tudi v času, ko se je zdelo, da Avstro-Ogrski grozi trajen notranji nemir, cesarska hiša in njen poglavar edini politični ustanovi, ki sta zagotavljali kontinuiteto in stabilnost¹⁶.

Opisani razvojni tokovi, odnosi in razmere so neizogibno vplivali na politične usmeritve, prakse in vrednote prebivalstva ter socialno političnih elit. Po mnenju Ernsta Hanischa je politično kulturo v Avstriji (in v Habsburški monarhiji) – v nasprotju s civilno in zastopniško usmerjeno anglosaško politično kulturo – odločilno zaznamovala tradicionalno močna vloga države, ki je ovirala razvoj političnega individualizma. Spoštovanje tradicije in avtoritet je bila tudi zahteva avstrijskega katolicizma, ki je do »najbolj pretanjenih korenin« prepočil »ljudsko kulturo«. Avstrijski katolicizem se je kljub težnjam po socialnem odpiranju in prilagajanju spremenjenim družbenim in gospodarskim razmeram ob koncu 19. stoletja na novo oblikoval na izrazito protimodernih ideoloških osnovah, za svoje glavne nasprotnike pa je razglašal protiklerikalce, liberalce, socialdemokrate in »kot sovražnike sovražnikov«, Jude. Protijudstvo in antisemitizem sta bila na ta način globoko zakoreninjena v avstrijski (in srednjeevropski) »ljudski kulturi«, zato ju ni bilo težko politično instrumentalizirati¹⁷.

Na politično mobilizacijo prebivalstva so ob tem od začetka ustavne dobe posebej močno vplivali nacionalna gibanja, nacionalne elite in nacionalne ideologije. Čeprav je bil proces množične politizacije in nacionalne integracije pri različnih narodih različno hiter in učinkovit, je povsod potekal v znamenju zahtev po krepitvi in državno-politični uveljavitvi nacionalnih kolektivov, vprašanja njihove socialne modernizacije in politične demokratizacije pa je odri-val v drugi plan. Nacionalna gibanja so imela na ta način osrednjo vlogo in nesporne zasluge pri politični in kulturni emancipaciji dotlej neuveljavljenih narodnih skupnosti, toda v isti sapi so s težnjami po nacionalnem poenotenju in razmejevanju soustvarjala nestrpno ozračje nacionalnega izključevanja, v katerem ni bilo več prostora za kulturno pluralnost in različna občutja lojalnosti in pripadnosti. V Cislajtanijski neuresničena pričakovanja, da bosta najprej razširitev in nato uvedba splošne volilne pravice v državni zbor prispevala k premagovanju

¹⁵ Jiří Kořalka und R. J. Crampton, *Die Tschechen, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, (Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch), Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980, str. 516–517.

¹⁶ George V. Strong, *Seedtime for Fascism, The Disintegration of Austrian Political Culture 1867–1918*, M.E. Sharpe, Armonk New York 1998, str. 64.

¹⁷ E. Hanisch, nav. delo, str. 30–31.

nacionalnih nasprotij in boljšemu mednacionalnemu sporazumevanju v poslanski zbornici slabila zaupanje v parlament in parlamentarno dogovarjanje. Stališče vseslovensko usmerjenega slovenskega liberalca in ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki je leta 1909 v državnem zboru izjavil, da je izgubil vse zaupanje v poslansko zbornico in v splošno volilno pravico, saj se je mednacionalni boj po njeni uvedbi še bolj razplamtel kot prej v kurialnem sistemu, je bilo lahko izraz šibkosti slovenskega liberalizma. Toda mnenje, da se »narodi ne bodo nikoli mogli sami sporazumeti«, saj Nemci (in Madžari) ne bodo pristali na enakopravnost Slovanov, zaradi česar bi bilo najbolje, če bi »rešitev« poiskali z diktatom »poštene vlade« ali s trdo roko pravega državnika z »železno voljo«, so po vsej verjetnosti delili z njim tudi mnogi neslovenski poslanci, politiki in volivci¹⁸.

Ernst Hanisch je v svoji obsežni zgodovini avstrijskega 20. stoletja ugotavljal, da je bil rezultat opisanih zgodovinskih razmer in izkušenj »tip« hedonističnega, nepolitičnega in oportunističnega Avstrijca, ki je – kljub oblikovanju nasprotujočih si političnih taborov in družbeni demokratizaciji – daleč preživel Habsburško monarhijo. Ob »širokem spektru« prebivalstva, ki se ga je politika le površno ali sploh ne dotaknila, pa je bil seveda še drugi del, ki je bil do dna duše spolitiziran. Ta naj bi sledil strankarskim aktivistom in veljakom, ki so politični polarizaciji v priostreni in izključujoči retoriki dajali ton. Strankarske elite naj bi se – kljub omejenim možnostim – v deželnih zborih in državnem zboru že začenjale učiti demokracije. Posledica ostrih socialnih in idejnopolitičnih delitev v habsburški in post-habsburški Avstriji je bila »globoka fragmentacija« politične kulture z oblikovanjem političnih subkultur. Pri tem naj bi bile za post-habsburško avstrijsko politično kulturo značilne nekatere v vseh političnih taborih prisotne ne-demokratske poteze, ki naj bi se prav tako navezovala na staro-avstrijske zgodovinske tradicije. To naj bi bile stroga družbena hierarhičnost in obsedenost s častnimi naslovi, ceremonijalnost kot zunanji izraz vzdrževanja distance in razlikovanja po položaju ter teatraličnost in klientelizem¹⁹.

Med značilnostmi avstrijske politične kulture, ki jih omenja Hanisch, jih je prav gotovo kar nekaj, ki bi jih lahko našli pri vseh srednjeevropskih narodih. A vendar so kljub nekaterim podobnim zgodovinskim tradicijam in izkušnjam razlike v političnih dediščinah in praksah med posameznimi narodi več kot očitne. Med Čehi – posebej na Češkem, kjer je bil predhodni vpliv husitizma in luteranstva močnejši kot na Moravskem – protireformacijskemu katolicizmu ni uspelo nikoli prodreti tako globoko kot v nemško govoreči Avstriji. Češka duhovščina je imela sicer pomembno vlogo v češkem jezikovnem in kulturnem gibanju, toda za češki katolicizem, ki mu je vtisnil močan pečat jožefinizem, sta bili v 19. stoletju (razen na južnem Češkem in v pretežnem delu Moravske) značilni površnost in racionalistična mlačnost²⁰. V drugi polovici 19. stoletja se oblikujoča nacionalno opredeljena češka družba je bila hkrati neprimerljivo manj hierarhična in formalistična kot sočasna nemško govoreča avstrijska, saj plemstvo v češkem narodnem in političnem gibanju ni imelo večje vloge. Za češko politično kulturo naj bi bila, kot meni Emanuel Pecka, tako prej značilna nagnjenost k fatalizmu kot k ceremonijalnosti in teatraličnosti²¹. Ob nagli industrializaciji in socialni prestrukturaciji, s katerima se je zmanjševalo število agrarnega in povečevalo števila urbanega prebivalstva, so v češki, četudi pred prvo svetovno vojno nespravljivo strankarsko razdeljeni

¹⁸ Vasilij Melik, Slovinci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1996, str. 523–528.

¹⁹ E. Hanisch, nav. delo, str. 27, 32–33.

²⁰ J. Kořalka – R. J. Crampton, nav. delo, str. 497–498.

²¹ Emanuel Pecka, Political Culture in the Czech Republic, Political Culture in East Central Europe, Edited by Fritz Plasser and Andreas Pribersky, Avebury, Aldershot 1996, str. 206.

politiki, prevladovala liberalna težnja, v devetdesetih letih 19. stoletja ustanovljeni katoliški politični stranki pa sta imeli več vpliva na Moravskem kot na Češkem. Tradicionalno pomemben dejavnik nacionalne mobilizacije prebivalstva sta bila kulturna ustvarjalnost in kulturniški aktivizem, ki sta se opirala na obsežno mrežo organizacij in društev. Češki poslanci in voditelji so bili zaradi politike »malih korakov« v času Taaffejeve vlade in t.i. pozitivne politike »mladočehov« v odnosu do dunajskih vlad ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, deležni ostrih in ironičnih kritik domače javnosti, saj njihova prizadevanja na Dunaju niso imela opaznejšega uspeha. Zgodovinarji pa menijo, da je bila njihova politika realistična in je imela jasne cilje. Značilni potezi češke politične kulture naj bi bili v tem smislu tudi realizem in premočrnost²².

Slovincem so bili Čehi nacionalni in politični vzor, toda kulturne, družbene in politične razmere v deželah s slovenskim prebivalstvom so se močno razlikovale od razmer na Češkem in na Moravskem. Med Slovenci je bil delež agrarnega prebivalstva tudi v letih pred prvo svetovno vojno višji od avstrijskega povprečja, industrializacija pa je bila počasna in mesta so bila majhna. Narodno opredeljeno slovensko meščanstvo je svoj položaj v veliki večini pridobilo s šolanjem in izobrazbo, število uspešnih podjetnikov in trgovcev, ki so se priključili slovenskemu narodnemu gibanju pa je bilo in je ostalo skromno. Protireformacijski katolicizem je med Slovenci, kljub velikemu kulturnemu pomenu protestantske književne ustvarjalnosti v slovenskem jeziku, pognal bistveno globlje korenine kot med Čehi. V slovenski politiki so zato prevladovala konservativna, katoliško obarvana in od konca šestdesetih let 19. stoletja tudi klerikalna težnja, slovenski liberalizem pa je bil razmeroma šibak, čeprav je bila svobodomiselnost usmerjena večina izobražencev in kulturnih ustvarjalcev. V nacionalnem pogledu se Slovenci niso mogli sklicevati na »državno-zgodovinsko tradicijo« kot Čehi. Njihov narodno politični cilj je bila avtonomna Združena Slovenija v federalizirani Habsburški monarhiji. Toda v vsakodnevni praktični politiki sta se obe meščanski politični grupaciji (konservativno-katoliška in liberalna) zadovoljevali s pridobivanjem posamičnih jezikovnih in kulturnih pravic. Kulturniški aktivizem je bil v tem smislu tradicionalna značilnost tudi slovenskega boja za narodno emancipacijo, moderno strankarsko strukturo z mrežo učinkovitih združenih in gospodarskih organizacij pa je ob koncu 19. stoletja uspela učinkovito oblikovati le katoliška (ljudska) stranka.

Pod vplivom zaostrenih nacionalnih odnosov v monarhiji in napredujoče germanizacije sta začeli obe slovenski meščanski stranki, z njimi pa tudi uveljavljajoči se slovenski socialni demokrati, na prelomu stoletja iskati zaveznike med Hrvati in Srbi. V slovenski politiki se je pred prvo svetovno vojno tako uveljavilo prepričanje, da bodo Slovenci svoje težnje lahko uveljavili le v tesni zvezi z južnimi Slovani (Hrvati in Srbi). Vse tri politične grupacije (tudi socialni demokrati) so pri tem težile k »Jugoslaviji« v okviru federalizirane Habsburške monarhije. Za slovensko politično kulturo v času monarhije so bili v tem smislu značilni močan katoliški, celo klerikalni pečat, šibak liberalizem, idejno-politična ekskluzivnost in ostra katoliško-liberalna polarizacija. Med njenimi lastnostmi so bili tudi osredotočenost na zahteve po nacionalni, zlasti jezikovni enakopravnosti, kulturno-jezikovni avtonomizem in jugoslovanstvo kot posodobljena oblika romantičnega vseslovanstva. V vsakdanjem političnem boju pa so se slovenski poslanci in voditelji držali pragmatične politike »postopnih korakov« in mednarodnega dogovarjanja v državnem in deželnih zborih. Podobno kot pri Čehih, med Slovenci pred prvo svetovno vojno ni bilo odmevnejših političnih skupin, ki bi težile k polni narodni samostojnosti in bi nasprotovala monarhiji. V tem pogledu je bilo slovensko

²² Prav tam.

prebivalstvo po mnenju nekaterih raziskovalcev v odnosu do dinastije in vladarja še v času prve svetovne vojne bolj lojalno kot češko. Vseeno se je v zadnjih dveh vojnih letih 1917/1918 tudi med Slovenci razmahnilo množično gibanje v podporo združitvi habsburških južnih Slovanov v »habsburško Jugoslavijo«, ki je ponekod ter zlasti med izobraženci in meščanstvom preraslo v gibanje za Jugoslavijo brez Habsburžanov.

Prav tako velike, če ne še večje, kot med narodi zahodne polovice monarhije, so bile razlike v političnih razmerah in tradicijah med narodi Cislajtanije in Translajtanije. Madžari so imeli kot prevladujoča narodna skupina na Ogrskem, močnejši položaj kot avstrijski Nemci v Avstriji, kar je pomembno zaznamovalo njihov odnos do nemadžarskih narodov²³. Za ta odnos je bilo značilno stališče ustavnega zakona iz leta 1868, da sestavljajo »vsi državljani Ogrske – ne glede na svojo narodnostno pripadnost – v političnem pogledu enotno in nedeljivo ogrsko nacijo«, ki je temeljilo v tradicionalnem stanovsko-plemiškem, s francoskimi državnostno nacionalnimi predstavami posodobljenem pojmovanju nacije. Sprva na plemstvo omejen vzvišen odnos do nemadžarskih narodnosti, ki niso imele državnostgodovinske tradicije in plemiških elit, se je v 19. stoletju razširil na meščanstvo in izobraženstvo in je postal eden idejnih temeljev madžarskega nacionalizma. Sicer liberalno usmerjeni zakoni so državljanom tudi po uvedbi dualizma priznavali le individualne, ne pa kolektivne narodne pravice, rabo narodnih jezikov pa so samo dopuščali in ne jamčili, zato jih oblasti zvečine niso upoštevale²⁴.

Za odnose v madžarski družbi naj bi bili značilni stroga hierarhičnost, razne oblike strankarskega in osebne pokroviteljstva in tradicionalno spoštovanje oblasti, ki so ga šele v desetletjih pred prvo svetovno vojno načela množična socialna gibanja. Politična moč je v takšnih razmerah ostajala v rokah le delno z meščanskimi povzpetniki pomnoženih plemiških elit, vladajoče politične stranke pa so bile pretežno gosposka združenja s privrženci, ki so jih povezovala ne le politične predstave, temveč tudi osebne vezi. V prevladujoči liberalno usmerjeni madžarski politiki so se modernizacijske težnje prepletale s konservativnejšimi, stanovsko plemiškimi načeli. Madžarski liberalizem, ki je konec 19. stoletja z verskimi zakoni izbojeval ločitev cerkve od države, ni imel posluha za zahteve po demokratizaciji političnega življenja, kar so razkrivali neuspešni poskusi volilne reforme in razširitve volilne pravice²⁵. To je zaostrovalo odnose med tradicionalnimi strankami ter vse bolj množičnim delavskim in kmečkim gibanjem in pospeševalo fragmentacijo političnega življenja z nastajanjem novih političnih subkultur. Dualistična ureditev monarhije je imela nasprotnike na obeh straneh reke Leithe. Toda večina madžarskih političnih elit je kljub ponavljajočim se napetostim med Budimpešto in Dunajem, ki so dosegle vrhunec z množičnimi zahtevami po okrepitvi ogrske samostojnosti v začetku 20. stoletja, pristajala na dualizem in ustavni red. Madžarski raziskovalci omenjajo med značilnostmi madžarske politične kulture tradicije legalizma, realizma in paternalizma²⁶ ter nacionalnega populizma. Za madžarsko politiko pred prvo svetovno vojno naj bi bili značilni še konstitucionalizem in pozitivni odnos do liberalnih političnih vrednot, a tudi ekspanzivni nacionalizem s težnjo po asimilaciji nemadžarskih narodnih skupin, šibke demokratične tradicije in dediščina aristokratskega ekskluzivizma.

²³ Robin Okey, *The Habsburg Monarchy 1765–1918*, European Studies Series, Macmillan Pres Ltd., London 2001, str. 312.

²⁴ László Kontler, *Millenium in Central Europe, A History of Hungary*, Atlantisz Publishing House, Budapest 1999, str. 280–284.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Átilá Ágh, *Political Culture and System Change in Hungary*, *Political Culture in East Central Europe*, v opombi 5 nav. delo, str. 127–135.

Edini nemadžarski narod na Ogrskem, ki je imel status »politične nacije z ločenim ozemljem ter neodvisno zakonodajo in vlado za domače zadeve« so bili Hrvati. V Ogrsko je bil pri tem vključen le del ozemlja s hrvaškim prebivalstvom, saj je to živelo še v Dalmaciji, ki je bila neposredno podrejena Dunaju, v Istri, ki je spadala v Cislajtanijo, v Bosni in Hercegovini, ki je bila do leta 1878 del Osmanskega imperija in v Vojni krajini, ki je bila do leta 1881 neposredno podrejena Dunaju. Glavna nacionalna zahteva hrvaških političnih elit v drugi polovici 19. stoletja je bila tako združitev ozemlja s hrvaško govorečim prebivalstvom in postopna integracija zadnjega v enotno hrvaško nacijo. Za takšne želje seveda ni bilo poslušane v Budimpešti, ne na Dunaju, zato je večina narodno opredeljenega hrvaškega meščanstva podpirala težnje po ohranitvi in razširitvi hrvaške avtonomije v okviru Ogrske. Polno hrvaško samostojnost je v drugi polovici 19. stoletja nekaj časa zagovarjala le hrvaška stranka prava, ki pa je postopno pristala na habsburški okvir, vendar še naprej vztrajala pri radikalnem nacionalizmu. Liberalneje usmerjeni del hrvaškega meščanstva se je v težnji po združevanju ozemlja s hrvaškim prebivalstvom v zadnjem desetletju pred vojno opredelil tudi za zблиžanje s Srbi v monarhiji in za jugoslovansko idejo, (ki so jo na Hrvaškem v nasprotju s Slovenci zvečine razumeli predvsem v smislu bilateralnega srbsko-hrvaškega povezovanja)²⁷. V začetku 20. stoletja so se vse hrvaške stranke zavzemale za državno-politično preobrazbo monarhije, naj bo z njeno federalizacijo, naj bo z oblikovanjem posebne subdualistične hrvaške enote v okviru Ogrske. Proti-habsburško stališče je podobno kot med Slovenci tudi med Hrvati prodrlo šele v zadnjem letu vojne.

Narodno opredeljeno hrvaško meščanstvo je bilo kot slovensko pretežno kmečkega porekla in je svoj meščanski status zvečine pridobilo s šolanjem in izobrazbo. Toda hrvaške politične elite so bile v nasprotju s slovenskimi zvečine liberalne in so podpirale temeljne liberalne zahteve po delitvi oblasti, ustavni državi in svobodi posameznika, niso se pa z izjemo Kmečke stranke bratov Radić in socialnodemokratsko usmerjenih izobražencev zavzemale za demokratizacijo in uveljavitev splošne volilne pravice. Na prelomu stoletja je začelo pridobivati privržence tudi katoliško gibanje, ki pa za samostojno politično organiziranje ni dobilo zadostne podpore niti med meščanstvom, niti med kmečkim prebivalstvom. V deželah s hrvaškim prebivalstvom na ta način ni bilo močne katoliške politične stranke kot v slovenskih deželah, pa tudi liberalizem ni imel globljih korenin. Hrvaške politične elite so po mnenju Tihomirja Cipeka liberalizem sprejemale predvsem kot ideologijo s sistemom vrednot, ki je odpiral pot k nacionalni emancipaciji. Kot opozarja Cipek je bil med »elitami in neelitami« – kot povsod na Ogrskem – tudi v banski Hrvaški velik prepad, saj je imelo do leta 1907 volilno pravico le okoli 2%, odtlej pa ne več kot 6% prebivalstva. To se je v večjem obsegu vključevalo v politično življenje le ob množičnih socialnih nemirih in protestih proti politiki madžarizacije. Za politično kulturo hrvaških političnih elit pred prvo svetovno vojno naj bi bili na ta način značilni sprejemanje osnovnih vrednot političnega liberalizma, konstitucionalizma in parlamentarnega dogovarjanja, hkrati pa šibka demokratična tradicija in zaupanje v moč države, ki naj bi bila glavni dejavnik modernizacije²⁸. V nacionalnem pogledu naj bi v hrvaški politiki druge polovice 19. in začetka 20. stoletja prevladovala težnje po (jezikovni, kulturni in politični) emancipaciji in združitvi hrvaškega naroda. Njihov cilj so bile sprva s sklicevanjem na hrvaško državno pravo in politično tradicijo utemeljena politična, kulturna in do mere tudi gospodarska avtonomija, nato pa posebna subdualistična oz. federalistična

²⁷ Nikša Stančić, nav. delo, str. 51–59.

²⁸ Tihomir Cipek, Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Dialog Povjesničara-Istoričara 3, Pecs 12.–14 maj 2000, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2001, str. 276–281.

hrvaška državno-politična enota, medtem ko so imele zahteve po polni hrvaški samostojnosti le kratkoročno in omejeno socialno in politično podporo.

Kratke oznake nacionalnih zgodovinskih in političnih tradicij kot so zgornje, so seveda neizogibno posplošujoče in približne. Toda že takšne kot so, nazorno opozarjajo na velike razlike v zgodovinskih izkušnjah in politični dediščini posameznih srednjeevropskih narodov in spodbujajo k ugotovitvi, da o kaki posebni »srednjeevropski politični kulturi« – kljub zgodovinskim in političnim tradicijam, ki so bile skupne vsem, nekdanji v Habsburško monarhijo vključenim narodom – ni mogoče govoriti. To se je pokazalo tudi v obdobju med obema vojnama, ko so poskušale nacionalne, zvečine v času Habsburške monarhije oblikovane politične elite in stranke v novih državnih okvirih uresničevati svoje nacionalne in politične predstave in ambicije. Način njihovega uresničevanja in njegov končni rezultat sta bila odvisna od zelo različnih socialnih, gospodarskih, kulturnih, nacionalnih in zunanje političnih dejavnikov, v določeni meri pa so nanju vplivale tudi iz monarhije podedovane in prenesene politične tradicije, ki so se ponekod bolj, ponekod manj prepletale z zahodnoevropskimi vzori in zgledi.

Med novimi srednjeevropskimi nacionalnimi državami, ki so leta 1918 nastale na pogorišču Habsburške monarhije, naj bila najbolj demokratična Čehoslovaška, ki je uspela edina med njimi demokratično ustavno-parlamentarno ureditev ohraniti do druge polovice tridesetih let. Čehoslovaška je imela parlamentarni sistem z dvema zbornicama, splošno volilno pravico in proporcionalnim volilnim redom. Ta je bil naklonjen manjšim (tudi narodnim) strankam, hkrati pa je pospeševal fragmentacijo političnega življenja. Njegova značilnost je bilo razmeroma veliko število strank, med katerimi se je le pet največjih povezovalo v vladne koalicije. Znamenito »petko« so sestavljale stranke, ki so že obstajale v Habsburški monarhiji in so v povojni češki republiki nadaljevale s političnim delovanjem. Poslance so obvezovale k strogi koalicijski in strankarski disciplini, poslanske mandate obravnavale, kot da so strankarska lastnina in svoje strankarsko-politične »teritorije« ščitile za vsako ceno, kar je slabilo in zmanjševalo vlogo parlamenta. Manjše in na novo ustanovljene stranke v takšnih razmerah niso imele možnosti, da bi resneje ogrozile vladne koalicije, kar ni koristilo »niti političnemu življenju, niti strankam«²⁹. Med podedovanimi staro-avstrijskimi tradicijami je bilo tudi široko razširjeno nezaupanje do osrednje oblasti, posledica tega nezaupanja pa je bila, kot menita Robert Luft in T. Mills Kelly, da je ostajala parlamentarna politika omejena na ožji krog »mož iz Prage« in ni prerasla v demokratično mobilizacijo prebivalstva v širšem prostorskem in socialnem smislu³⁰.

Za čehoslovaški politični sistem med obema vojnama je bil značilen razmeroma močan položaj predsednika države, ki ga češki zgodovinarji zvečine razlagajo z Masarykovim osebnim političnim prestižem in francoskimi vplivi (ne pa tudi s tradicijo močne vladarjeve vloge v Habsburški monarhiji). Masaryk z najbližjimi sodelavci je bil edina stvarna opozicija »petki«, med vladnimi strankami in Masarykovim »Hradom« pa se je bil boj za politični vpliv, ki ga je zapletalo dejstvo, da se je predsednik republike na različne načine (med drugim z anonimnimi sestavki v tisku, z navodili ministrom ter s kritikami vlade prek zaupnikov) vključeval v politično življenje, njegove pristojnosti pa v ustavi niso bile jasno določene³¹. V nacionalnem pogledu je bila Čehoslovaška ustavno opredeljena kot država »čehoslovaške nacije«. Češki zgodovinarji ideologijo čehoslovakizma, (ki ima svojevrstno analogijo v istočasnem srbskem pojmovanju jugoslavizma) razlagajo s češko in slovaško etnično-jezikovno sorod-

²⁹ Robert Kvaček, *The Rise and the Fall of Democracy, Bohemia in History*, edited by Mikulaš Teich, Cambridge University Press, Cambridge 1998, str. 250.

³⁰ T. Mills Kelly, *New Perspectives on Interwar Czechoslovakia*, EEES (East European Studies News) Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., str. 10.

³¹ R. Kvaček, nav. delo, str. 251.

nostjo ter s političnimi motivi, saj naj bi imeli Čehi in Slovaki – ob Nemcih, Madžarih in Rusinih – šele kot enotna politična nacija – odločilno večino v državi. Toda takšno razumevanje »nacionalne enotnosti« ni pospeševalo zблиževanja med Čehi in Slovaki, razhajalo pa se je tudi s tradicionalnim češkim federalizmom in kulturno-jezikovnim pojmovanjem naroda. Čehoslovaška je v demokratizaciji javnega in političnega življenja po letu 1918 nesporno dosegla pomembne uspehe. Po mnenju francoskega politologa Jacquesa Rupnika je bila to kulturno in gospodarsko k zahodni Evropi usmerjena meščanska država z liberalnim, socialno usmerjenim, racionalnim in pragmatičnim »političnim slogom« in z uradništvom, ki je poslovalo v tradiciji habsburške »Rechtsstaat«³². Novejši raziskovalci so bolj kritični in opozarjajo, da je imela čehoslovaška demokracija med obema vojnama občutne »šibke točke in slabosti«. Med njimi naj bi bili poleg že omenjenih primat nacionalnega nad državljanskim, razmeroma šibka, v tradiciji habsburškega povezovanja v društva in zadruga utemeljena »civilna družba« in s cenzuro in tajnim nadzorovanjem nasprotnikov režima okrnjeno delovanje »vladavine prava«. Pomanjkljivosti čehoslovaške demokracije naj bi bile eden vzrokov za vse bolj opazno razočaranje čeških in slovaških prebivalcev nad političnim sistemom, ki ga je razkrivala njihova upadajoča udeležba v političnem življenju³³. Za češko politično kulturo dvajsetih in tridesetih let naj bile v tem smislu, kot piše sociolog Radim Bure, značilne demokratične poteze (kot vera v ideale svobode, demokracije in pluralizma), toda njena značilnost naj bi bili tudi pomanjkanje strpnosti, politična razdrobljenost, nepripravljenost na kompromise in na sporazumevanje ter podrejanje skupnih, splošnih interesov ožjim osebnim, nacionalnim in strankarskim³⁴.

Družbeno-politične tradicije, ki so odločilno zaznamovale usmeritev predvojne madžarske politike, so – po neuspešnih poskusih demokratizacije, krvavih mesecih sovjetske republike in vojaških posegih sosednjih držav na ozemlje historične Ogrske, ki jih je kronal mirovni sporazum v Trianonu – vojno in nemirne povojne dogodke »preživele« tudi na Madžarskem. Admiral Horthy je bil sicer, kot opozarja Laszlo Kontler, leta 1919 novinec na politični sceni, toda z obnovitvijo »reda in miru« so se v začetku dvajsetih let v politično življenje vrnille stare konservativno-liberalne zemljolastniške in kapitalistične elite. Restavracija predvojnih političnih elit sicer ni pomenila restavracije predvojnega političnega režima, saj je bil madžarski politični sistem med obema vojnama ob razširjeni volilni pravici in sodelovanju delavskih in kmečkih strank v parlamentu demokratičnejši kot predvojni ogrski, toda z ostrijšo cenzuro, okrepljenim policijskim nadzorom in uradnim antisemitizmom je bil tudi manj liberalen³⁵. Sodobno madžarsko zgodovinopisje opredeljuje režim »Horthyjeve« dobe kot »omejeno parlamentarno demokracijo z nedvoumnimi avtoritarnimi potezami«³⁶. Večstrankarski sistem, parlamentu odgovorna vlada, (po zakonu) neodvisno sodstvo in javnomnjenjski pluralizem so bile iz obdobja dualizma »podedovane« liberalne ustanove, ki so postale tudi sestavni del povojnega političnega reda. Vseeno je ta deloval avtoritarno in nedemokratično. Politična moč je bila v rokah bloka vladnih strank, ki so se v začetku dvajsetih let združile v enotno vladno stranko, v njej povezane politične skupine pa so se dogovarjale neposredno in ne v parlamentu. Opozicija je na ta način lahko kritizirala vladne odločitve, imela pa je malo priložnosti vplivati nanje in praktično nobene možnosti, da bi z

³² Jacques Rupnik, *L'autre Europe, Crise et fin du communisme*, Points-Éditions Odile Jacob-Paris 1993, str. 32–33.

³³ T. Mills Kelly, nav. delo, str. 10–11.

³⁴ Radim Bure, *The Czech »National Character and Obstacles on the Road to Democracy* (http://www.crvp.org/book/Series04/IV-A3/chapter_viii.htm)

³⁵ L. Kontler, nav. delo, str. 345.

³⁶ Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Corvina Osirs, Budapest 1999, str. 190.

uveljavitvijo alternativne politike prevzela oblast. Čeprav je bila vladajočim krogom konservativna in nacionalistična desnica bliže kot levica, so leta 1923 nacionalistične skrajneže izrinili iz vladne stranke. Ozračje vsesplošne nacionalne poparjenosti po Trianonu, ko je postala nesrečna mirovna pogodba »krivec« za najrazličnejše socialne, gospodarske in druge narodne težave, je pri tem podžigalo nacionalno, nacionalistično in antisemitsko čustvovanje, ki je v nemajhni meri zaznamovalo javni diskurz madžarskih dvajsetih in tridesetih let³⁷.

Takšne razmere seveda niso prispevale h krepitvi demokratičnih in svobodnjaških tradicij, sooblikovale pa so, kot meni socialni psiholog György Csepeli, občutke nemoči in frustracije, ki jih je na lokalni ravni – ob omejeni volilni pravici – stopnjeval centralizem osrednje vlade³⁸. Za madžarsko politično kulturo naj bi bila tako tudi med obema vojnama značilna močna fragmentacija s tekmovalnimi, ekskluzivnimi in strogo ločenimi subkulturami (te naj bi bile v splošnem lastnost družbeno in kulturno slabo homogeniziranih družb). Toda v isti sapi naj bi jo prav tako označevale druge iz monarhije podedovane poteze kot paternalistični legalizem vladajoče manjšine in nacionalni populizem srednjega razreda, ki so se prepletale s prevladujočimi konservativno-avtoritarnimi težnjami³⁹.

Na temelju v Habsburški monarhiji pridobljenih političnih izkušenj, predstav in kulturno-političnih tradicij so v povojnih, jugoslovanskih državnih okvirih oblikovale svojo narodno in strankarsko politiko tudi slovenske in hrvaške politične elite. Te so prišle v novem državnem okolju v stik s političnimi voditelji, strankami in prebivalci, ki so se dotlej politično, kulturno in narodno razvijali v povsem drugačnih razmerah kot so bile habsburške. Pri tem se je kmalu pokazalo, da zlasti, kar zadeva elite, razlike v političnih praksah in vedenjskih vzorcih niso bile nepremostljiva ovira, ki bi onemogočala sodelovanje in povezovanje. Veliko večja razhajanja so vse od začetka povzročale različne nacionalne in državopolitične predstave in ideologije.

II.

Gabriel Almond in Sydney Verba sta v že omenjeni in še danes pogosto citirani knjigi *The Civic Culture* politično kulturo Osmanskega imperija opredelila kot »parohialno« (parochial) in jo označila na naslednji način: »Avtoriteto vlade, ki je temeljila skoraj izključno na obdavčevanju, vzdrževanju vojske in stoletja dolgi dinastični oblasti, je bilo najbolj neposredno čutiti v mestih in precej manj na vasi ... S pokrajinami so – ob občasnem vmešavanju prestolnice – upravljali vojaški guvernerji in zemljiški (fevdalni) gospodje ... Glavni odposlanec osrednje oblasti na podeželju je bil pobiralec davkov, vendar ta ni bil vladni uradnik, temveč zasebni zakupnik, ki je samega sebe kolikor je mogel svobodno nagrajeval za predujme, ki jih je plačeval delodajalcem. Vasi so bile za plačevanje davkov pogosto kolektivno odgovorne, kar je še zmanjševalo možnost nadzora osrednjih oblasti nad položajem podložnika. Zakon sam je bil v nemajhni meri zunaj vladarjevega dosega, saj so njegovi odloki lahko le zelo omejeno posegali v univerzalno strukturo verskih zakonov ali vplivali na lokalne običaje«. Za »parohialno politično kulturo« naj bi bila tako značilna majhna pričakovanja v odnosu na politični sistem, ter negotova ali odklonilna čustva do osrednje oblasti, brez ponotranjenih meril za uravnavanje odnosov z njimi⁴⁰.

³⁷ L. Kontler nav. delo, str. 350.

³⁸ György Csepeli, *Transition Blues, The Roots of Pessimism, The Hungarian Quarterly*, Volume XLI, No. 158, Summer 2000 (<http://www.hungarianquarterly.com/no158/064.html>)

³⁹ Á. Ágh, nav. delo.

⁴⁰ Gabriel A. Almond-Sydney Verba, nav. delo, str. 23–24

Toda razmere so se tudi v Osmanskem cesarstvu spreminjale. Državni vrh v Istanbulu je poskušal v 19. stoletju z reformami razširiti svoj vpliv in okrepiti avtoriteto, na balkanskem polotoku pa je razvoj krenil v novo smer z nastankom samostojnih nacionalnih držav, ki so se vse soočale z zelo zahtevnimi nalogami: na eni strani z oblikovanjem novih in prepotrebnih državnih ustanov, ki so omogočale politično in upravno integracijo, in na drugi s procesom nacionalnega oblikovanja, saj je vzporedno s procesom državnega povsod potekal tudi proces nacionalnega združevanja. Politična moč v novo nastalih državah je bila pri tem, kot opozarja Diana Mishova, v rokah tankih, zvečine izobraženskih elit, ki so prepričane, da v zahodni Evropi uveljavljene organizacijske oblike in vzorci odpirajo vrata v razviti svet, težile k njihovega prevzemanju. Oblastne elite so se v praksi (pa tudi v zakonodaji in ustavah) sicer zatekale k najrazličnejšim omejitvam, s katerimi so ohranjale nadzor nad državo in po svojih predstavah mobilizirale ljudi in resurse, toda njihove politike so kljub restriktivnosti in splošni politični korupciji upoštevale tudi širše nacionalne potrebe, predvsem pa interese gospodarskega razvoja. Modernizacijske procese so pospeševale z liberalnimi ukrepi, postopnim, tu hitrejšim, tam počasnejšim uveljavljanjem liberalnih političnih načel in institucij ter s širjenjem izobraževanja. Z izjemo v Romuniji v balkanskih državah ni bilo premožnejšega veleposestniškega plemstva, politične elite pa so v razmeroma nediferenciranih družbah svobodnih kmečkih posestnikov zvečine krepile vpliv, položaj in premoženje ali na osnovi zaslug, pridobljenih v boju proti osmanski oblasti ali na osnovi znanja in izobrazbe, ki sta bila plod njihovega študija sprva predvsem na tujih (srednje in zahodnoevropskih) univerzah, pozneje pa tudi na domačih visokih šolah. Z državami so upravljale s pomočjo strogo centraliziranega državnega aparata in uradništva, ki je v odnosu na število prebivalstva dosegalo in celo presevalo proporcionalni delež zaposlenih v javni upravi v industrializirani zahodni Evropi⁴¹.

Uveljavljanje novih, po zahodnoevropskih zgledih oblikovanih političnih ustanov in oblik je bilo sicer v različnih državah različno hitro in učinkovito, toda povsod so poskušali (vse do lokalne ravni) odpraviti ostanke osmanske politične dediščine in prekiniti z osmansko politično preteklostjo. Povsem na novo so se oblikovale tudi politične elite, saj je bilo krščansko prebivalstvo slabo vključeno v upravno-politični sistem Osmanskega cesarstva ali pa je v njem sodelovalo le na najnižji ravni – v funkciji posredovanja med avtonomnimi in osmanskimi oblastmi. Izjema so bili fanarioti, ki so bili v isti sapi grška kulturna elita in osmanski birokrati; njihov vpliv na grško nacionalno gibanje in po nastanku grške države na njeno politiko pa je bil – kljub ugledu, ki so ga uživali – majhen. V Romuniji so tradicionalni, prestižni družbeni položaj delno obdržale plemiške elite, vendar kontinuitete političnih elit, ki bi bile povezane z osmanskim sistemom in bi po nacionalni osamosvojitvi ohranjale svoje politične vloge, tudi v Romuniji ni bilo. Osmanska politična dediščina je bila torej v novo nastalih balkanskih državah šibka, vsekakor skromnejša od precej bolj opazne osmanske zapuščine v gospodarskem, družbenem in vsakdanjem življenju⁴². Nov pojav in nova izkušnja je bil za večino kmečkega prebivalstva tudi nacionalizem, saj so bila občutja pripadnosti verski ali cerkveni skupnosti – kljub herojskemu, slavna in junaška dejanja prednikov obujajočemu ustnemu izročilu – v osmanskem sistemu močnejša in odločilnejša – kot občutja pripadnosti jezikovnim in etničnim kolektivom. Osrednjo vlogo v procesu nacionalizacije, ki so ga v 19. stoletju spodbujali in usmerjali narodni in kulturni voditelji, je dobil – kot simbolna vez narodne skupnosti – jezik. Nove države so v tem smislu težile k oblikovanju posvetnih in

⁴¹ Diana Mishkova, *Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War*, *East European Politics and Societies*, 9.1 (Winter 1995), str. 63–89.

⁴² Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*, *Vita Activa (Studia humaniatis)*, Ljubljana 2001, str. 262–280.

centraliziranih šolskih sistemov, ki so skupaj z vojsko in državno upravo postali eno najpomembnejših sredstev nacionalne integracije. Vera je bila v konstruiranju novih narodnih identitet, kot ugotavlja Maria Todorova, drugotnega pomena, saj je kot merilo razmejevanja nastopila šele tedaj, ko jezik ni bil dovolj ostra in jasna ločnica (npr. med kristjani in muslimani istega jezika), reprezentativen element nacionalne opredelitve pa je sploh lahko postala šele, ko so nacionalne države cerkve nacionalizirale. Na jezikovnem in verskem razmejevanju utemeljene nacionalne ideologije in politike so v novo nastalih državah in v odnosih med njimi vse od začetka povzročale hude napetosti in spopade, saj ni bilo prebivalstvo zaradi številnih selitev in demografskih premikov v preteklosti nikjer »jezikovno in versko« enovito, narodne in verske manjšine – zunaj in znotraj državnih meja – pa so povsod razvemale nacionalna čustva⁴³.

Za po-osmanski razvoj balkanskih držav so bile značilne številne podobnosti, a tudi nič manjše razlike. V omejenih okvirih tega zapisa si lahko modernizacijske procese in spremembe ter njihov vpliv na oblikovanje novih političnih praks, kultur in vrednot nekoliko obširneje ogledamo le na primeru Srbije. Začetki nacionalne in politične mobilizacije v Osmanskem cesarstvu živečega srbskega prebivalstva so bili povezani z dvema protiosmanskima vstajama v začetku 19. stoletja, ki sta privedli do nastanka avtonomne vazalne srbske kneževine. Srbska družba je bila tedaj še izrazito slabo diferencirana, agrarna in patriarhalna, vendar je imela svoje »narodno« ime in kot trdi Andrej Mitrović tudi jasno zgodovinsko zavest, ki se je ohranjala z ustreznim izročilom in s posredovanjem epskega pesništva⁴⁴. Po uveljavitvi avtonomije so bile ukinjene fevdalne obveznosti in kmetje so postali lastniki zemlje, srbsko govoreče krščansko prebivalstvo pa se je začelo v večjem številu seliti tudi v mesta, kjer so dotlej večinoma prebivali muslimani in priseljenci (obrtniki in trgovci) iz raznih delov balkanskega polotoka. V protiosmanskem boju nastali vodilni sloj, ki se je zbral okoli kneza, njegove družine in njegovih najbližjih sodelavcev, si je prisvojil oblast in se je spreminjal v novo politično elito. Oblikovanje državne uprave so spremljale težnje po centralizaciji, ki naj bi zagotavljala učinkovito pobiranje davkov in sredstev za (vazalne) dajatve oblastem v Istanbulu. Sestavni del modernizacijskih prizadevanj je bila izgradnja šolskega sistema, v štiridesetih letih 19. stoletja pa so odprle vrata tudi prve nacionalne kulturne ustanove. Državni vrh je začel zaradi pomanjkanja strokovnjakov pošiljati mlade ljudi na študij v tujino (najprej na Dunaj, v Zürich in na nemške univerze, od šestdesetih let 19. stoletja dalje pa predvsem v Pariz). Del med njimi se je v tamkajšnih univerzitetnih središčih seznanil z liberalnimi političnimi idejami in sredi petdesetih let 19. stoletja se je v Srbiji prvič pojavila maloštevilna skupina izobražencev, ki so javno zastopali liberalno-politična stališča. Skupaj z na beograjskem liceju šolanimi somišljeniki so se zavzeli za omejitev knežje oblasti in zamenjavo uradniškega državnega sveta s parlamentarnim, voljenim zastopniškim sistemom. S svojimi nastopi so prispevali k spremembi režima in dinastije, toda ustavno-političnih zamisli niso uspeli uresničiti⁴⁵. Srbija je prvo ustavno listino, ki je vsebovala načela modernega parlamentarizma z odgovornostjo ministrov skupščini in delitvijo oblasti dobila šele leta 1869.

Toda z ustavo leta 1869 je bil napravljen le prvi korak. Tedaj sprejeti ustavni red je puščal knezu (vladarju) pomembne pristojnosti (med drugim velik del zakonodajne in proračunske

⁴³ Prav tam. Gl. tudi: Mark Mazower, *The Balkans, A Short History*, Modern Library Edition, New York 2000, str. 39 in naprej.

⁴⁴ Andrej Mitrović, *Problemi i pitanja modernizacije Srbije*, Dijalog Povjesničara-Istoričara 2, Pecs 1999, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2000, str. 81–87.

⁴⁵ Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903 do 1914 godine*, Službeni list SRJ, Beograd 1998, str. 56.

oblasti ter možnost vplivanja na sestavo skupščine, saj je določeno število poslancev izbiral kar knez sam), ustava pa je bila močno restriktivna tudi pri v opredelitvi osebnih in političnih svoboščin in pravic. Tako se je takoj, ko je bila ustava sprejeta, že začel boj za njeno revizijo. V srbski politiki druge polovice 19. stoletja sta se spopadali dve nasprotujoči si politični struji. Prvi – liberalni oziroma naprednjaški – so pripadali liberalno usmerjeni izobraženci, ki so se šolali na srednje in zahodnoevropskih univerzah, in so se zavzemali za reforme in ustanove, oblikovane po zahodnoevropskih liberalnih načelih. Ta struja je uspela v osemdesetih letih 19. stoletja aktivno poseči na politično prizorišče in v državi, ki so ji na berlinskem kongresu priznali polno samostojnost, leta 1882 pa je bila razglašena za kraljevino, uveljaviti več liberalnih zakonov, ki so zagotavljali svobodo tiska, zborovanja in združevanja ter legalno oblikovanje političnih strank⁴⁶. Liberalnim težnjam je nasprotovala druga radikalno-narodnjaška struja, ki je zavračala zahodnoevropska liberalna načela in je na osnovi idej zgodnjih srbskih socialistov ter po zgledu ruskih narodnikov težila k »narodni srbski državi«, utemeljeni v »izvirnih« patriarhalnih ustanovah srbske družbe. Osnovna enota »narodne oz. ljudske države« naj bi bila »samoupravna srbska občina«, njen najvišji zastopniški, zakonodajni in sodni organ pa »velika narodna skupščina«, ki bi jo sestavljali predstavniki občin in »naroda«. »Narod« bi bil politično organiziran v »narodni«, tj. radikalni stranki, ki bi se – kot vladajoča stranka – opirala na skupščinsko večino in bila njej tudi edino odgovorna. Glavna funkcija države naj bi po prepričanju radikalov namreč ne bila »zaščita posameznikovih pravic in državljanskih svoboščin«, temveč »narodnega blagostanja«. Srbija naj bi se na ta način z radikalno politiko in na »ljudskih tradicijah« utemeljenim sistemom izognila »napakam zahodne industrijske družbe« in nasprotjem »zahodnega kapitalizma«⁴⁷.

Radikalna stranka si je z opisanimi gesli in s sistematičnim političnim organiziranjem pridobila množično podporo prebivalstva, z zahtevami po spremembah ustavnega reda in populariziranjem svojih političnih predstav pa je sredi osemdesetih let postala že tudi grožnja kroni in vladajočemu političnemu sistemu. Radikali so morali zato v zaostrenih razmerah pristati na sporazumevanje in sodelovanje z dotedanjimi političnimi nasprotniki. V merjenju moči s kraljem in liberalci so se najprej spogledovali z britanskim parlamentarnim modelom, končno pa so sprejeli ustavno-parlamentarno ureditev po zgledu belgijske ustave iz leta 1831. Srbija je leta 1888 dobila novo ustavo, ki je odprla pot uveljavljanju parlamentarnega sistema in omejevanju kraljeve oblasti, hkrati pa je največji srbski – radikalni – stranki omogočila, da je vzela vladno krmilo v svoje roke. Toda kraljevo namestništvo, ki je vladalo v imenu mladoletnega kralja je načelo parlamentarne večine spoštovalo le dobra tri leta. Že leta 1892 je večinsko radikalno vlado zamenjalo z manjšinsko liberalno. Mladi kralj, ki se je leta 1893 z udarom povzpel na prestol, je ustavno ureditev iz leta 1888 ukinil in obnovil ustavo iz leta 1869. Srbija se je k leta 1888 sprejetim ustavnim načelom znova vrnila šele leta 1903, ko je prišlo v njenem vrhu – zopet z udarom – do zamenjave dinastije⁴⁸.

Srbsko zgodovino pisje je politični režim v kraljevini Srbiji v letih 1903–1914 tradicionalno označevalo kot »liberalni sistem ... prave ustavnosti in zlato dobo srbskega parlamentarizma«, novejšje analize pa so bolj kritične. Olga Popović Obradović je v obsežni monografiji o parlamentarizmu v Srbiji pred prvo svetovno vojno prepričljivo pokazala, da je ustava iz leta 1903, ki je bila le nekoliko spremenjena ustava iz leta 1888, občutno omejevala parlament v korist

⁴⁶ Prav tam, str. 57–62. Gl. tudi: Latinka Perović, Milan Piročanac – Zapadnjak u Srbiji 19. veka, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Uloga elita, Beograd 2003, str. 11–72.

⁴⁷ Olga-Popović Obradović, nav. delo, str. 62–70, Latinka Perović, Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX. Veka. Tokovi istorije 1–4/1999, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1999, str. 83–92.

⁴⁸ Olga Popović Obradović, nav. delo, str. 71–94.

kralja in izvršne oblasti, saj je kralju puščala možnost veta pri sklepanju o skupščinskem poslovniku, hkrati pa tudi izključno pravico sklica skupščine in podaljšanja proračuna brez soglasja poslancev⁴⁹. Kralj se je prva leta ustavnega režima mimo parlamenta in pod vplivom vojske, ki ga je pripeljala na oblast, res vmešaval v oblikovanje in delo vlad, vojska pa je tudi pozneje uhajala izpod parlamentarnega nadzora. Za razmere v parlamentu je bila pri tem značilna sprva velika (skoraj absolutna – 90% poslanskih mest) premoč radikalne stranke. Postopni proces strankarske pluralizacije je zajel parlament šele leta 1908, ko je sestava parlamentarnega zastopstva dobila izrazitejšo večstrankarsko podobo. Radikali so sicer – kot prevladujoča stranka – v parlamentu vse do leta 1914 ohranjali večino, toda ob postopni rasti moči opozicije niso več dosegli absolutne premoči. Pluralizacija političnega življenja z nastajanjem novih političnih strank naj bi bila med drugim rezultat razmeroma nizkega cenzusa in široke volilne pravice (22% moškega prebivalstva). Ponavljajoči se volilni uspehi »narodne«, radikalne stranke in težavno uveljavljanje liberalneje usmerjene opozicije pa so bili posledica družbenih in kulturnih razmer, ki sta jih označevala prevladujoča (87,30%) kmečka sestava prebivalstva in kulturna zaostalost (77% nepismenih)⁵⁰.

Po mnenju Olge Popović Obradović je bilo obdobje 1903-1914 prekratko za določnejše oblikovanje srbskega parlamentarizma in jasnejšo razmejitev odnosov med krono, vlado in parlamentom. Za učinkovitejšo politično modernizacijo naj bi manjkali tudi nekateri temeljni predpogoji kot tradicije političnega individualizma in pluralizma, pozitivno vrednotenje političnih svoboščin in demokratičnejša politična kultura. Odnose na srbskem političnem prizorišču pred prvo svetovno vojno so, kot piše Dubravka Stojanović, tako označevali pomanjkanje strpnosti, avtoritarnost političnih strank, skrajna strankarska polarizacija in z negativnimi emocijami nabita, izključujoča politična retorika. Zlasti radikali, ki so se enačili z ljudstvom, so postopno strankarsko in politično pluralizacijo razglašali za narodni razkol in nesrečo, v parlamentu pa so opozicijo obravnavali zviška in niso spoštovali parlamentarnih procedur. Volitve v parlament so spremljale številne nezakovitosti in zlorabe. Politične razmere in običaji pa so se pod vplivom delovanja parlamentarnih ustanov, ki so spodbujale k dogovarjanju in iskanju političnih zaveznikov, vseeno spreminjali. Leta 1908 so rezultati volitev radikale prvič prisilili k oblikovanju koalicijske vlade, kar je pozitivno vplivalo na odnose med strankami in odpiralo pot k njihovem boljšemu sodelovanju⁵¹.

Parlamentarne ustanove so na ta način kljub pomanjkljivostim in slabostim spodbujale in pospeševale proces politične modernizacije. Zaradi posebnosti zgodovinskega razvoja je politična modernizacija močno prehitela družbeno in gospodarsko, rezultat takšnega stanja pa so bile velike razlike med z zahoda prevzetimi državnimi ustanovami in političnimi vzori ter agrarno, slabo razvito in siromašno srbsko družbo. Podobno kot drugod na Balkanu (in v Srednji Evropi) sta bila in politika in država tudi v Srbiji glavna dejavnika modernizacije, kar je, kot je že pred časom opozoril ameriški zgodovinar Gale Stokes, prispevalo k prevladi politike nad družbo. Balkanski in srbski parlamentarizem pred prvo svetovno vojno pa, kot pravi Dubravka Stojanović, vseeno nista bila le fasada, ki je prikrivala avtoritarno oblast vladajočih strank in dvorne kamarilje, temveč sistem, ki je s svojo zgradbo in delovanjem težil k discipliniranju političnih strasti in politične kulture. Stojanovićeva zato pritrjuje mnenju

⁴⁹ Knjiga Olge Popović Obradović je bila zaradi kritičnih ocen srbskega parlamentarizma pred prvo svetovno vojno zato deležna tudi polemčnih zavrnitev. Gl. Slobodan Antonić, *Srpsko »zlatno doba«* izmedju starog in novog mita, *Nova srpska politička misao*, vol. VI (1999), br- 1–2, str. 233–254.

⁵⁰ Dubravka Stojanović, *Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka*, *Dijalog Povijesničara-istoričara* 2, cit. v op. 28, str. 146–147..

⁵¹ Dubravka Stojanović, *Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka*, *Dijalog Povijesničara-istoričara* 3, cit. v op. 12, str. 158–167.

bolgarske zgodovinarke Diane Mishkove, da je modernizacijska vloga uvajanja parlamentarizma v balkanskih državah primerljiva s podobnimi procesi drugod v Evropi, razlike med narodi in deželami jugovzhodne, srednje in zahodne Evrope, pa so bile, kar zadeva posamezna obdobja političnega razvoja, mnogo manjše kot razlike v njihovem kulturnem in gospodarskem razvoju⁵².

V nacionalnem pogledu so srbske politične elite s knezom in njegovimi najbližjimi sodelavci vred od nastanka kneževine težile k utrjevanju njene avtonomije in v drugi polovici 19. stoletja tudi k njeni polni državni osamosvojitvi. V isti sapi so že v prvi polovici 19. stoletja nastali načrti za razširitev srbske kneževine na ozemlja, ki so bila prav tako poseljena s Srbi ali pa so bila del »zgodovinske Srbije« (tj. srednjeveškega »srbskega carstva«). V kneževini Srbiji je namreč v 19. stoletju živela le tretjina srbskega prebivalstva. Težnja po združitvi srbskih ozemelj in po »osvoboditvi« Srbov, ki so živeli v osmanski državi, vendar zunaj kneževine, je postala tako vodilo srbske zunanje politike. Prvi program srbske zunanje in nacionalne politike, ki je pod vplivom poljske emigracije nastal leta 1844, je »srbski narod« precej nedvoumno opredeljeval z zgodovinskimi in jezikovnimi merili⁵³. V poznejših opredelitvah »nacionalnega« in srbskega« pa so se, kot opozarja Olivera Milosavljević, prepletali zelo različni, tudi močno protislovni vidiki in pogledi. Del srbskih nacionalnih (in nacionalističnih) elit je namreč v drugi polovici 19. stoletja »srbski narod in njegovo ozemlje« opredeljeval z zgodovinskimi, etničnimi, verskimi in jezikovnimi merili, drugi del pa se je omejeval le na nekatere med temi kriteriji. Če je del srbskih »rodoljubov« 19. stoletja trdil, da Srbe povezujejo v narod »izjemna in slavna preteklost, jezik in pravoslavje«, je drugi del »pravoslavje« potisnil v drugi plan, da je lahko Muslimane označil za »poturčene« in Hrvate za »pokatoličanjene Srbi«. Podobno je bilo z merilom »zgodovinske države«: srbski izobraženci in politiki, ki so zagovarjali razširitev Srbije na ozemlje »srbske zgodovinske države«, so na njem živeče Makedonce in Albance, ko so nastopili s svojimi narodnimi zahtevami – ne glede na razlike v jeziku in pri Albancih ponekod tudi v veri, razglasili za »umišljena naroda«⁵⁴. Med liberalnimi, na evropskem zahodu šolanimi srbskimi politikami in izobraženci jih je bilo sicer kar nekaj, ki so se zavzemali za mirno in strpno sporazumevanje z bližnjimi in bolj oddaljenimi balkanskimi sosedi, toda nekoherentne in protislovne srbske nacionalne predstave so bile vse od začetka tudi nevarne in moteče dejavniki v srbskih odnosih z nesrbskim prebivalstvom in sosednjimi narodi.

III.

»Jugoslovanska ideja« je imela pred prvo svetovno vojno privrženca med Srbi, Hrvati in Slovenci, toda predstave o tem, kako naj bi potekalo zbliževanje in povezovanje med tremi narodi in kakšen naj bi bil njun končni cilj, so se močno razlikovale. Srbski zagovorniki jugoslovanstva so do prve svetovne vojne težili predvsem k razširitvi Srbije na s Srbi poseljena področja zunaj srbske kraljevine in so Hrvate in Slovence šele ob njenem začetku vključili v svoje načrte. V »celinski Hrvaški« in Dalmaciji se je za povezovanje Hrvatov in Srbov zavzemala zveza hrvaških in srbskih strank, imenovana srbsko-hrvaška koalicija, njen cilj pa je bila avtonomna »jugoslovanska enota« v okviru Ogrske. Slovenski meščanski stranki

⁵² Prav tam, str. 168–169.

⁵³ Dušan T. Bataković, Načertanije Ilije Garašanina: problemi i značenja, Dijalog Povjesničara-Istoričara 1, Pecs 1998, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2000, str. 123.

⁵⁴ Olivera Milosavljević, Elitizam u narodnom ruhu, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, cit. v op. 30, str. 129–149.

sta nasprotno pozivali k odpravi dualizma in oblikovanju posebne »trialistične« južnoslovan-ske enote, ki bi v federalizirani monarhiji povezala habsburške »Jugoslovane«. Med vojno so se opisani pogledi na »jugoslovansko vprašanje« še spreminjali in ob njenem koncu so se pri vseh treh narodih že oglašali zagovorniki združitve habsburških »Jugoslovanov« s kraljevino Srbijo. Predstave o tem, kakšna naj bi bila takšna skupna zveza, pa so bile še naprej zelo različne, kar je nedvoumno razkrilo srečanje predstavnikov srbske vlade in hrvaško-sloven-ske politične emigracije leta 1917 na Krfu, kjer je bilo sicer sprejeto stališče, da se v »demo-kratično in parlamentarno kraljevino« združuje »troimeni« (srbsko-hrvaško-slovenski) nar-od, sestavljen iz »treh plemen«, sklenjeno pa je bilo tudi, da bo o obliki in ureditvi nove države odločala ustavodajna skupščina. Do novega sestanka med zastopniki srbske vlade in »jugoslovanskimi emigranti«, ki so se jim pridružili slovenski in hrvaški politiki iz habsburške monarhije, je prišlo šele konec oktobra 1918 v Ženevi, kjer so zopet prišla do izraza razhajanja o temeljnih vprašanjih skupne državne prihodnosti. Vseeno so srbski pogajalci pristali na sporazum, po katerem naj bi se habsburške pokrajine z jugoslovanskim prebivalstvom združile s kraljevino Srbijo v federalizirano skupnost, ki bi imela – do izvolitve ustavodajne skupščine in njene odločitve o državni ureditvi – dva državna dela: donedavni habsburški in srbski, in oba bi imela široko avtonomijo. Toda srbska vlada v Beogradu in dvor sta sporazum zavrnila, saj se o državni obliki in dinastiji nista bila pripravljeno pogovarjati; zato je ostal mrtva črka na papirju.

Medtem so dogodki tekli z nepričakovano naglico. 29. oktobra 1918 je bilo habsburške oblasti v njenih južnih pokrajinah konec in na njenem dotedanem, s Slovenci, Hrvati in Srbi poseljenem ozemlju je bila ustanovljena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov s središčem v Zagrebu. Nova država se je znašla v hudih težavah, saj ni imela ne vojske, ne jasno določenih meja. To je italijanskim četam omogočilo, da so brez težav zasedle ozemlje v zaledju Trsta, v Istri in Dalmaciji, ki so ga leta 1915 antantni zavezniki Italiji obljubili za njen protihabsburški vstop v vojno (ponekod pa so celo prekoračili dogovorjeno črto). V takšnih razmerah so konec novembra 1918 vse slovenske in večina hrvaških strank podprle »takojšno in »popol-no združitev Države SHS s kraljevino Srbijo«. Njihovi odposlanci so se 1. decembra 1918 v Beogradu brez posebnih vnaprejšnjih pogojev in z željo po čimprejšnji »demokratični izvolit-vi ustavodajne skupščine« poklonili srbskemu regentu Aleksandru, ta pa je razglasil združitev in ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Bivši habsburški slovenski, hrvaški in srbski politiki, ki so v Beogradu prisostvovali svečanemu dejanju združitve, za odločitve, ki so jih sprejemali, niso imeli pooblastila volilcev, voljenih skupščinskih teles ali prebi-valstva. Del zastopnikov Države SHS in celo nekateri srbski liberalci so sicer prvotno res zastopali stališče, da se združitev ne sme izvršiti s preprosto priključitvijo donedavnega habsburškega, z »Jugoslovani« poseljenega ozemlja Kraljevini Srbiji⁵⁵, temveč se morata o načinu in pogojih »ujedinjenja« prej dogovoriti parlamentarni zastopstvi obeh »povezujočih se« delov, toda v »trenutku odločitve« za takšen postopek ni bilo ne časa, ne volje. Za plebi-scit o združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo se je zavzel le voditelj hrvaške kmečke stranke Stjepan Radić, ki je sicer podpiral južnoslovansko povezovanje, vendar je zagovarjal konfederativno in republikansko ureditev nastajajoče države.

Nova jugoslovanska kraljevina je z ukazom regenta Aleksandra že decembra 1918 dobila novo vlado s srbskim radikalom Protićem na čelu, v kateri so bili tudi hrvaški in slovenski ministri, hkrati pa je bilo sklenjeno, da bo zakonodajno za volitve v ustavno skupščino pripravilo posebno »začasno narodno predstavništvo«. Njegove poslance so izbirali kar v dogovarjanju

⁵⁵ Igor Grdina, Slovenska politika in parlamentarizem v kraljevski Jugoslaviji, Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2005, str. 197.

med strankami, ki ga je »usklajeval« notranji minister. Vseeno je obe slovenski meščanski stranki, ki sta tedaj še precej složno podpirali gesla o enem samem jugoslovanskem narodu s tremi imeni, bolj kot sam postopek izbiranja vznemiril njegov rezultat, saj sta dobili manj poslancev kot sta pričakovali⁵⁶. Najpomembnejši rezultat dela »začasne skupščine« je bil volilni zakon, ki je volilno pravico podeljeval vsem moškim polnoletnim (21 let) državljanom (izjema so bile vojaške osebe in pripadniki narodnih manjšin). Kar nekaj strank, med drugim slovenska katoliška, se je zavzemalo tudi za priznanje volilne pravice ženskam, vendar predlog ni dobil zadostne podpore. Poslanci so prav tako zavrnilo vladni in kraljev poskus, da bi začasna skupščina potrdila provizorično ustavo, sicer pa so v pogledih na prihodnjo ustavno ureditev že jasno prihajale do izraza razlike med centralističnimi stališči, ki so jih zastopali srbski liberalci in radikali in bolj federalistično usmerjenimi pogledi, ki so jih zagovarjali »prišleki« iz habsburške monarhije⁵⁷. Meja med enimi in drugimi ni potekala strogo po liniji nekdanje habsburško-srbske državne razmejitev, saj so centralistične težnje podpirale tudi nekatere manjše stranke zahodnega dela države (kot slovenski liberalci), ki so lahko le s pomočjo centra prišle na oblast v domačem okolju (ali pa otežile prevzem oblasti nasprotnikom). Sprva je na centralistična stališča brez večjih protestov, čeprav se je proces centralizacije že začel, pristajal celo del poznejših avtonomistov (npr. največja slovenska – katoliška ljudska stranka). Odločen nasprotnik centralizma pa je bil vse od začetka hrvaški voditelj Stjepan Radić, ki je ostro kritiziral slovenske katoliške voditelje zaradi popuščanja »srbskim centralistom« in je na Hrvaškem s svojo proti centralizmu in »beograjskim dogovarjanjem« usmerjeno politiko dvignil na noge množično ljudsko gibanje.

V ustavodajni skupščini, ki je začela zasedati novembra 1920, so razprave o ustavni ureditvi – ob dilemi centralizem – federalizem – poslance že močno razdelile. Na volitvah v ustavodajno skupščino se je za poslanska mesta potegovalo okoli 40 strank, toda le dve med njimi sta imeli vsedržaven program, vse druge pa so imele bolj ali manj neprikrito nacionalno obeležje⁵⁸. Najmočnejši zagovornici centralizma Jugoslovanska demokratska stranka (tj. združeni srbski, hrvaški in slovenski liberalci) in srbska radikalna stranka sta dobili okoli 38% poslanskih mest, avtonomistično in federalistično usmerjene grupacije pa so jih dobile le nekaj manj. Na Hrvaškem je bil veliki zmagovalec volitev republikansko in konfederalno usmerjeni Radić, ki pa je delo skupščine bojkotiral in svojih poslancev ni poslal v Beograd. V skupščini so tako avtonomistična stališča zastopali predvsem hrvaški in slovenski katoliški poslanci ter hrvaški pravaši (stranka prava), pa tudi bosanski muslimani. Slovenska ljudska stranka in bosanska Jugoslovanska muslimanska organizacija sta se pri tem zavzemali za samoupravo pokrajin, v katerih sta delovali, in sočasno koalicijsko upravljanje centralnih organov⁵⁹. To pa so »jugoslovanski demokrati« (liberalci po vodstvom srbskih liberalcev) in srbski radikali, ki so se sklicevali na francoski model državne nacije (»l'etat-nation«) odločno zavračali, saj na oblikovanje upravnih avtonomij po verskem, etničnem in jezikovnem merilu niso bili pripravljene pristati. Na Vidov dan, srbski narodni praznik in obletnico bitke na Kosovu leta 1389, ki je bila v isti sapi obletnica atentata na avstroogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu, je ustavodajna skupščina v Beogradu s skromno navadno večino in ob radodarnih vladnih obljubah vsem, ki so jo bili pripravljene podpreti, izglasovala centralistično jugoslovansko ustavo. Zanj je glasovalo nekaj več kot 50% vseh poslancev,

⁵⁶ Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini, Založba ZRC, Ljubljana 2002, str. 35.

⁵⁷ Prav tam, str. 35–59.

⁵⁸ Vsedržavno stališče sta zastopali Jugoslovanska demokratska (tj. liberalna) stranka in Komunistična partija Jugoslavije. Gl. Holm Sundhausen, Geschichte Jugoslawiens, Kohlhammer, Stuttgart 1982.

⁵⁹ I. Grdina, nav. delo, str. 223

manjše število jih je bilo proti, okoli četrtnina se jih je vzdržalo, večina poslancev iz Hrvaške, Slavonije, Dalmacije in Slovenije pa se glasovanja ni udeležila in ga je bojkotirala⁶⁰.

T.i. vidovdanska ustava je imela nesporne liberalne poteze. V gospodarskem, družbenem, delno pa tudi političnem pogledu se je zgledovala po ustavi weimarske republike in je državljano zagotavljala tradicionalne državljanske pravice, individualne svoboščine, pravno varstvo in svobodo veroizpovedi (z ločitvijo cerkve od države). Uvajala je enodomen parlament s poslanci, ki naj bi jih ščitila poslanska imuniteta, vlada – imenovana ministrski svet – pa je bila po ustavnih določbah odgovorna tako parlamentu kot kralju. Ministri so morali pred prevzemom dolžnosti po zgledu nekdanje srbske ustave priseči ustavi in monarhu, kar je pomenilo svojevrstno težavo za republikance. Toda za večino nasprotnikov vidovdanskega ustavnega reda njegova glavna pomanjkljivost niso bili njegovi demokratični deficiti ali prevelika moč monarha, temveč njegov centralizem. Vidovdanska ustava je namreč uzakonjala narodno in državno enotnost. Po njenih določilih so bili Slovenci, Srbi in Hrvati pripadniki treh »plemen« enega in istega (jugoslovanskega) naroda (drugih narodov – npr. Makedoncev in Albancev) ustava ni priznavala. Ozemlje jugoslovanskega kraljestva pa je ne da bi upoštevala njegovo pisano narodno sestavo razdelila na 33 oblasti (okrožij), ki so bila oblikovana (po zgledu francoskih departmajev) po upravno-geografskih merilih in neposredno podrejena osrednji oblasti v Beogradu.

Misel, da je mogoče leta 1918 nastalo južnoslovansko kraljevino organizirati kot neke vrste balkansko Francijo, v kateri bosta Srbija in njena prestolnica ob sotočju Save in Donave, postali povezovalni »Ile des Yougoslaves«, je bila seveda povsem nestvarna in posledica nekritične in nerealistične srbske težnje po prenašanju zahodnoevropskih državno-nacionalnih vzorcev na južnoslovanska tla. Nova ustavna ureditev je bila v očeh vseh nesrbskih narodov, celo do leta 1918 v Avstroogrski monarhiji živečih vojvodinskih Srbov in v tradicionalno črnogorsko samostojnost zagledanih Črnogorcev nesprejemljiv »prisilni jopič«. »Politična teorija, iz katere se je rodila vidovdanska ustava si za svojo podlago ni vzela realnih dejstev«, je leta 1921 ugotavljal slovenski socialni demokrat Albin Prepeluh in menil, da »nadaljnja gradnja države na tej osnovi ni mogoča«⁶¹. Na ideji enotne jugoslovanske nacije utemeljen državni centralizem, ki je imel korenine v srbski tradiciji enotne, centralizirane narodne države in v predvojnih srbskih predstavah o kraljevini Srbiji kot jugoslovanskem Piemontu, je bil v prevelikem nasprotju z raznolikostjo večnacionalne države in je bil ves čas prve Jugoslavije glavni vir njenih notranjih sporov in spopadov. Nasprotniki »vidovdanskega« centralizma (Slovenci, Hrvatje, pa tudi vojvodinski Srbi in bosanski Muslimani) so svoje predstave o »skupni srbsko-hrvaško-slovenski državi« oblikovali na povsem drugačnih, v Habsburški monarhiji pridobljenih zgodovinskih izkušnjah, v tradiciji boja za narodno emancipacijo in narodno-kulturno (v hrvaškem primeru celo državno-politično) avtonomijo, ki je bil tradicionalno v konfliktu s politiko osrednje državne oblasti⁶². Medtem ko so srbske politične in izobraženske elite – med drugim pod vplivom zahodnoevropskih, posebej francoskih zgledov – narod enačile z državo, so elite (in z njimi velik del prebivalstva) bivših habsburških narodov, centralno urejeno državo razumele kot nevarno in tujo politično silo, pred katero se je treba zavarovati z natančno določenimi samoupravnimi varovali. Razhajanja in nesporazume je še stopnjevala ideologija enotne »troedine« srbsko-hrvaške-slovenske nacije, ki jo je

⁶⁰ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992, Nastanek, razvoj in razpad karadjordjevićevske in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper 1995, str. 24.

⁶¹ Albin Prepeluh, *Naš ustavni spor*, Novi zapiski, Ljubljana 1922, str. 6.

⁶² Žarko Lazarević, *Gospodarstvo in nacionalizem v Jugoslaviji*, rokopis. Avtorju se zahvaljujem, da mi je dovolil citiranje.

del slovenskih strankarskih voditeljev in izobražencev v začetku celo sprejemal, seveda pod pogojem, da jim bosta skupna narod in država zagotovila »narodno enakopravnost«.

Med privrženci centralizma in zagovorniki federalizma že v času razprave o ustavni ureditvi ni bilo pravega dialoga in pripravljenosti na kompromisno sporazumevanje, po sprejemu ustave in polni uveljavitvi centralizirane državne ureditve pa so se nasprotja med njimi še poglobila. Dvajseta leta 20. stoletja so bila tako čas, ko so v Jugoslavijo vključeni narodi izoblikovali večino negativnih predstav drug o drugem. Srbski, zlasti radikalni način vladanja, ki sta ga spremljala omalovažujoč odnos do parlamentarnih procedur, avtoritarno sprejemanje odločitev z enostranskim opiranjem na parlamentarno večino, vlado in monarha in nespoštovanje medstrankarskih dogovorov, so v Sloveniji in na Hrvaškem razglašali za »bizantinizem« in politično kulturo »orijentalne čaršije«, slovenske in hrvaške avtonomistične težnje pa so v srbskih strankah zavračali kot »avstrijakantske« in »separatistične«. Slovensko in hrvaško časopisje so polnili članki o srbskem militarizmu in nacionalizmu, srbsko pa o slovenski ter hrvaški sebičnosti in šovinizmu. V Ljubljani in Zagrebu so se pritoževali nad neučinkovitimi beograjskimi uradniki in nesposobno državno upravo, ki naj bi slabo poznala zakone in omalovaževala pravne norme in predpise, zaradi česar naj bi o nekdanji habsburški »Rechtsstaat« v novi jugoslovanski kraljevini ne bilo več sledu. Rastoče mednarodne napetosti je še poglobljala politična negotovost, ki so jo odražale ponavljajoče se vladne krize, politična nestrpnost pa je dosegla tragični vrhunec 20. junija 1928, ko je črnogorski poslanec Puniša Račić, potem ko je zahteval, naj Slovenci in Hrvati srbskemu narodu povrnejo stroške, ki jih je ta imel z njihovim osvobajanjem, streljal na hrvaške poslance in njihovega voditelja Stjepana Radića in jih smrtno ranil.

Toda v isti sapi so centralistično politiko ves čas podpirale tudi nekatere manjše nesrbske stranke, ki so se raje povezovale z vladajočimi političnimi grupacijami v Beogradu, kot sklepale zavezništva z ideološkimi in političnimi nasprotniki v lastnem nacionalnem okolju. V vladne koalicije so stopale tudi stranke, ki so imele povsem različne poglede na ustavno ureditev in so v času koalicijskih zvez pragmatično »pozabljale« na svoje načelne državno-politične usmeritve. Pravi mojster v tem pogledu je bil slovenski katoliški voditelj Anton Korošec, dolgoletni poslanec v avstrijskem državnem zboru in načelnik katoliške Slovenske ljudske stranke. Ta je vidovdanski ustavi sicer priznavala legitimnost, vendar jo je želela spremeniti v skladu s svojimi nacionalnimi in avtonomističnimi stališči. Korošec je bil v letih 1918–1940 dvanajstkrat minister, enkrat podpredsednik in enkrat – v vsem času med obema vojnama edini nesrbski – predsednik jugoslovanske vlade. V jugoslovanski politiki med obema vojnama je bil prisoten dlje, kot večina drugih pomembnejših strankarskih voditeljev (npr. N. Pašić, S. Pribičević, S. Radić, V. Maček) in celo sam kralj Aleksander⁶³. V pogajanjih s srbskimi radikali in dvorom je za sonarodnjake iztržil najrazličnejše ugodnosti, v letih 1927–1929 celo razmeroma visoko stopnjo upravne avtonomije, mnogo manj uspešno pa je bilo njegovo sodelovanje s Stjepanom Radićem in glavno hrvaško nasprotnico vidovdanskega centralizma hrvaško republikansko kmečko stranko, saj so bile njune državno-politične ideje zanj preradikalne. Vseeno je sredi dvajsetih let tudi populistični in med Hrvati zelo priljubljeni Radić, ki je svoje volilce navduševal s tamburico in »prepevanjem o republiki«⁶⁴, opustil republikansko stališče in (resda pod močnimi političnimi pritiski) stopil v vlado. Radićeve politične preobrazbe so bile sicer zvečine kratkotrajne, so pa dokaz več za ugotovitev, da za srbske, hrvaške in slovenske politike v prvi Jugoslaviji njihove različne politične

⁶³ Momčilo Zečević, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca (1918–1940), Prispjevki za novejšo zgodovino, št. 1/1991 (Življenje in delo dr. Antona Korošca), str. 55.

⁶⁴ I. Grdina, nav. delo, str. 229.

tradicije tedaj, ko so se z nacionalne spustili na pragmatično politično raven, niso bile več nepremostljiva ovira v komuniciranju in sodelovanju.

V luči vsega povedanega tudi ni presenetljivo, če so bila strankarsko-politična sporazumevanja v ožjih nacionalnih okvirih neredko težavnejša kot na vsedrjavni ravni. Odločalo se je (kot prej v Habsburški monarhiji) v prestolnici, idejno in politično sprte nacionalne stranke pa so tam lažje dobile podporo političnih grupacij, ki so imele podobna ideološko-politična stališča, kot so doma dosegle nacionalno-politično soglasje. Slovenska (katoliška) ljudska stranka se je v tem smislu v jugoslovanskih okvirih brez posebnih predsodkov povezovala ne le s srbskimi radikali, temveč tudi bosanskimi muslimani, ni pa v vsem obdobju 1918–1941 našla skupnega jezika s slovenskimi liberalci in socialisti, ki so v vsedrjavnem okviru iskali vsak svoje zaveznike. Na ta način je v slovenskem nacionalnem okolju ostajala svojevrstna stalnica ostra ideološko-politična in strankarska polarizacija, v širšem državnem okviru pa so bili za strankarske politike značilni pragmatizem, pripravljenost na dogovarjanje in koncesije, ter razmeroma velika stopnja političnega realizma. SLS in slovenski liberalci so se nad nedemokratičnimi vladnimi postopki, nad politizacijo in korupcijo državne uprave ter nad pritiski na volilce ob volitvah v Narodno skupščino pritoževali predvsem takrat, ko so bili neposredno prizadeti, kadar jim je politično dobro kazalo ali so bili v vladi pa kritik na račun nasilnega in avtoritarnega vladnega ravnanja in režima v njihovem političnem nastopanju in propagandi skoraj ni bilo⁶⁵. Vročekrvni prepiri in brezkompromisni spopadi med političnimi nasprotniki v Narodni skupščini so pri tem, kot je duhovito pokazal Igor Grdina, na vseh straneh povzročali zgražanje. Staremu slovenskemu narodnjaku Pavlu Tunerju se je zdelo, da se politiki in poslanci v Beogradu v svoji »strankarski zaslepljenosti in samopašnosti...prepirajo kot razposajeni paglavci in jezične babe«, Milan M. Stojadinović pa je menil, da so zastopniki iz področij bivše Habsburške monarhije v beograjsko skupščino prinesli »vse slabe navade avstrijskega in ogrskega parlamenta«. »Mi Srbi, s svojo staro Narodno skupščino, nismo bili navajeni na takšne scene kot so razbijanje s pokrovi poslanskih klopi dokler se ne uničijo, kričanje in hrup, da se prepreči govor poslanca, osebne žalitve najslabše vrste in podobno«, je zatrdil v svojih spominih⁶⁶.

Strankarske in politične elite so bile na ta način že v dvajsetih letih pri vseh narodih kraljevine Jugoslavije deležne javnih kritik, da so avtoritarne, nenačelne in nedemokratične, gibanja za pluralizacijo in demokratizacijo javnega življenja pa so bila zvečine povsod šibka in malo odmevna. Burne in do skrajnosti priostrene razprave v beograjski Narodni skupščini so slabile že tako ne posebej močno zaupanje v parlamentarno demokracijo. »Očividni neuspehi modernega parlamentarnega sistema so dali skoro v vseh državah povod, da govorijo danes vseprek o krizi parlamentarizma«, je leta 1926 v Času ugotavljal dr. Andrej Gosar. Po Gosarju je bil moderni parlamentarizem v Evropi, »izvzemši Anglijo« nekaj »bolj ali manj umetnega«, saj naj bi bilo malo ljudi, ki bi »pravilno pojmovali« s parlamentarizmom povezane »pravice in dolžnosti«. Splošna kulturna raven prebivalstva, ki naj bi bila predpogoj učinkovite aktivne udeležbe v političnem življenju, naj bi bila zvečine povsod (tudi v Kraljevini SHS) prenizka, država pa naj bi ob naglem socialnem in gospodarskem razvoju imela vedno več »ne samo političnih, marveč tudi socialnih in gospodarskih nalog«. V takšnih razmerah se »parlamenti vmešavajo v vse prav z univerzalno nekompetentnostjo«, »poslanci pa morajo sklepati o stvareh, ki jih mnogokrat niti malo ne razumejo«. Gosar je bil prepričan, da, v slepo ulico ni zašla demokracija, temveč njena ureditev, ki ne upošteva »neskladja med

⁶⁵ Gl. Blaž Vurnik, Soočenje liberalnega in katoliškega tabora na volitvah v Narodno skupščino v Kraljevini SHS, Prispjevki za novejšo zgodovino, št. 1/2003, str. 51–63.

⁶⁶ Igor Grdina, nav. delo, str. 227–228.

socialno, politično in ideološko neenotnim ljudstvom ter demokratično organizacijo..., ki je dobila izraz v meščanski parlamentarni demokraciji«. V tem smislu se je zavzel za preoblikovanje parlamenta v dve zbornici: prvo, ki bi bila voljena s splošno in enako volilno pravico in bi bila pristojna za politična vprašanja, in drugo, ki bi bila voljena po stanovskem ključu in bi jo sestavljali delegati pokrajinskih stanovskih zbornic. V njeni pristojnosti bi bile socialne in gospodarske zadeve.⁶⁷

Kulturne, gospodarske in civilizacijske razlike med narodi, ki so se leta 1918 povezali v kraljevino Jugoslavijo, so bile nedvomno zelo velike, (česar so se vse od nastanka skupne države zavedali tudi njeni večnacionalni »founding fathers«)⁶⁸. Toda razlike v stopnji politične modernizacije in demokratizacije njihovih narodnih in političnih elit, so bile, če se še enkrat vrnemo k tezam bolgarske zgodovinarke Diane Mishove, neprimerljivo manjše kot razlike v njihovem gospodarskem, družbenem in kulturnem razvoju. Vprašanje o tem, kakšen je bil delež »srednjeevropske« in kakšen »balkanske« politično-kulturne dediščine v tragičnih nesporazumih ter sporih in spopadih, ki so vse od nastanka pretresali jugoslovansko državo ostaja po mnenju avtorja tega prispevka zaenkrat še odprto. Ne zdi pa se napačen vtis, da so politične elite treh konstitutivnih narodov, ki so se v jugoslovanski kraljevini aktivno udeleževale političnega življenja, bolj delile njihove nacionalne težnje in ideologije, kot njihove različne politične kulture.

Summary

Political and Historic Traditions in Central Europe and in the Balkans (With Regard to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes)

Peter Vodopivec

Compared are political and historic traditions in Central Europe and in the Balkans in the beginning of the 20th century. The first part of the treatise brings an analysis of political culture in the Habsburg Monarchy. The analysis is partly based on the findings of two foreign historians, Ernst Hanisch from Austria and James Shedel from the U.S., both of whom believe that the roots of Austrian political culture go back to the periods of baroque (counter-Reformation) and the rule of Emperor Franz Joseph (Enlightened Absolutism). Both periods emphasized a strong role of the monarch and the state. It was only after 1867 that the parliamentary system started to restrain the monarch more firmly, although this principle could not be fully put into effect yet. The 1867 December constitution in Cisleithania could not establish a »constitutional state,« but merely strengthened a »legally stipulated implementation of state authority« (Rechtsstaat). In Transleithania, this was the period of increasingly strained political circumstances due to the authoritarian reign of the liberal, yet undemocratic Hungarian nobility. Regardless of the fact that prior to the First World War there were marked differences in the degree of democratization between the eastern and the western parts of the Austro-Hungarian Empire, in comparison to west European (and especially Anglo-Saxon) countries the development of political individualism and party pluralism was much slower in the entire Austria-Hungary. There was also a considerable influence of different national movements that can be credited with the cultural and political emancipation of hitherto overlooked nations. Yet these very efforts for national unification and separation helped to create an unstable and intolerant atmosphere of national exclusion. Aside from similar historic backgrounds that they all shared the differences in political heritage and practices of individual nations were

⁶⁷ Dr. Andrej Gosar, Kriza moderne demokracije ?, Čas, Znanstvena revija Leonove družbe, Letnik XXI/1926/27, str. 126–162; Tomaž Simčič, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje, Slovenec – Ljubljana 1992, str. 99–100.

⁶⁸ A. Grdina, nav. delo, str. 192.

nevertheless considerable, which is clearly illustrated by the circumstances among the Czech, Slovenes, Hungarians, and Croatians.

The second part of the treatise deals with the Balkans, first with the rule of the Ottomans, then with the circumstances and politics in new, Christian national states of the 19th century. Since there was no visible continuity of governmental structures, elites, and politics with the period of the Ottomans the newly-formed elites in Balkan Christian states preferred to adopt the model of political modernization and democratization after the example of West European countries, especially France. In the case of Serbia, liberal tendencies and the fight for democratization were strongly hindered by the populist radical party that strived to fulfill its political ambitions by advocating »popular and patriarchal traditions«. According to the opinion of several contemporary Serbian historians Serbia is an example of political modernization in which, despite liberal tendencies, populist and conservative nationalism hinders and prevents a more rapid development of parliamentarianism and party pluralism.

It is therefore understandable that these factors strongly affected the circumstances, national, and political relations in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, which was founded in 1918. While Croatians and Slovenes had brought with them a tradition of federalism combined with a profound distrust of a strong, centralized state government, Serbia advocated a centralized »national« state after the example of France. Rather than different degrees of political culture and democratization the principal reasons for the disagreement between the three nations were different national, state, and political ideologies and notions. Although due to different histories the political cultures of Slovenes, Croatians, and Serbs were dissimilar in many aspects they were not the major obstacle to political cooperation and understanding; this had been proved by a number of coalitions formed even in the first decade of the existence of the new state of Yugoslavia.